

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΔΠΜΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

ΑΚΑΔ. ΕΤΟΣ 2013-14

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπουσα _ ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ

Έμφυλος καταμερισμός εργασίας και εργασιακές κουλτούρες
στους χώρους της συμβολικής οικονομίας

ΣΩΤΗΡΙΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΡΑΣΙΩΤΟΥ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ ΕΜΠ

Περίληψη

Κεντρικό αντικείμενο της έρευνας είναι η σχέση έμφυλου σώματος και αμειβόμενης εργασίας. Το ενδιαφέρον στρέφεται στους χώρους της συμβολικής οικονομίας, στους χώρους, δηλαδή, της εμπορευματοποιημένης πολιτισμικής παραγωγής και κατανάλωσης και πιο συγκεκριμένα, εστιάζω στα καφέ και τα μπαρ, έναν τύπο χώρων εργασίας όπου τα διαφορετικά υποκείμενα ενορχηστρώνονται σε μια σειρά συναλλαγών και αλληλεπιδράσεων οι οποίες είναι ταυτόχρονα υλικές [οικονομικές] και συμβολικές [πολιτισμικές].

Η προσέγγιση αποτελεί μια προσπάθεια συνάρθρωσης της έννοιας της κουλτούρας με την έννοια της οικονομίας. Αυτό σημαίνει ότι, οι πρακτικές που παράγουν στους χώρους εργασίας τα προϊόντα και τις υπηρεσίες προς κατανάλωση, αποτελούν οι ίδιες πραγματώσεις σημασιοδοτήσεων, σχέσεων και αναπαραστάσεων και με τον τρόπο αυτό θα δημιουργούν συνεχώς μια αμοιβαία διαδικασία [ανα]παραγωγής πρακτικών και νοημάτων και μια άμεση συσχέτιση εργασίας και έμφυλων ταυτοτήτων.

Κεντρικό ερώτημα της έρευνας αποτελεί το *πώς εμφυλοποιείται η εργασία και πώς σωματοποιούνται τα έμφυλα υποκείμενα στους χώρους εργασίας* και μεθοδολογικά, η προσέγγιση τοποθετείται στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας. Ως βασική μέθοδος χρησιμοποιείται η ποιοτική συνέντευξη με εργαζόμενες σεβιτόρες σε συνδυασμό με επιτόπια παρατήρηση στους χώρους εργασίας. Σκοπός είναι, μέσω των αφηγήσεων, να εντοπιστούν οι τρόποι με τους οποίους το άτομο τοποθετείται και δρα ως έμφυλο υποκείμενο εντός του εργασιακού πεδίου και του ευρύτερου πολιτισμικο-κοινωνικού πλαισίου καθώς και οι τρόποι που σχετίζεται, ταυτίζεται ή αποταυτίζεται και βιώνει τις έμφυλες σχέσεις.

Η έρευνα οργανώνεται σε τρία επίπεδα, το θεωρητικό, το εμπειρικό και το αναθεωρητικό. Το πρώτο αποτελεί τη συγκρότηση ενός πλαισίου κατανόησης των ζητημάτων που προσεγγίζονται, διαμορφώνοντας ένα σχήμα εννοιολογικών θεωρήσεων και πρώιμων θεωρητικών συνδέσεων. Το δεύτερο αποτελεί την αναζήτηση όλων εκείνων των πρακτικών και των νοηματοδοτήσεων που συγκροτούν τις εργασιακές κουλτούρες συγκεκριμένων εργασιακών χώρων, μέσα από τις αφηγήσεις των εργαζόμενων σεβιτόρων. Τέλος, το τρίτο αποτελεί μια αναθεώρηση των εννοιών και των αρχικών συνδέσεων που δημιουργήθηκαν στο πρώτο επίπεδο, μέσα από την εμπειρική διερεύνηση και την τοποθετημένη πλέον οπτική.

Abstract

The main theme of the research is the relationship between gendered bodies and waged labour. The focus is on the symbolic economy industry - the places, in other words, of the commercialized cultural production and consumption. More specifically, I am interested in bars and cafes, a workplace typology where different subjects are orchestrated, through working process, in a series of transactions and interactions that are, at the same time, material [economic] and symbolic [cultural].

The theoretical perspective is actually an attempt to bring together and articulate culture and economy. That means that, workplace practices that produce products and services for consumption, are themselves realizations and materializations of significations, relationships and representations and, thus, will continuously create a mutual process of practices / meanings [re]production and a direct correlation between work and gender identities.

The main question is *how work is gendered and how processes of embodiment are [re]produced in workplaces*. The method used for this qualitative research is interviewing women working as waitresses combined with field observation. The aim is to explore, through workers' narratives, how subjects place themselves and act within the working field and the whole, wider sociocultural context and how identify, *misidentify* and experience gender relations.

The research is organized in three parts, the theoretical, the empirical and the revisiting. In the first one, a framework of understanding is shaped through conceptual considerations and theoretical connections. In the second one, narratives analysis is used to explore practices and meanings that constitute working culture in specific workplaces. Finally, the third part is a revisit of the conceptual considerations and theoretical connections created in the first part, through the specific empirical analysis and the particular located perspective of the working waitresses interviewed.

Περιεχόμενα

1.	Εισαγωγή.....	4
	1.1. Αντικείμενο της έρευνας.....	4
	1.2. Μεθοδολογική προσέγγιση.....	7
2.	Εννοιολογική θεώρηση.....	10
	2.1. Ο τομέας των υπηρεσιών.....	10
	2.2. Σώμα και φύλο.....	15
	2.3. Σώμα και κεφάλαιο.....	18
3.	Το πεδίο έρευνας.....	24
	3.1. Εννοιολογική προσέγγιση του χώρου.....	24
	3.2. Οι χώροι της συμβολικής οικονομίας.....	28
	3.3. Οι συνεντεύξεις/αφηγήσεις.....	29
4.	Συμπεράσματα.....	67

Βιβλιογραφία

1. Εισαγωγή

1.1. Αντικείμενο της έρευνας

Κεντρικό αντικείμενο της έρευνας είναι το ζήτημα των έμφυλων σωμάτων στους χώρους της αμειβόμενης εργασίας. Το θέμα περιστρέφεται γύρω από τους τρόπους με τους οποίους οργανώνονται και συγκροτούνται οι εργασιακές σχέσεις, ο καταμερισμός εργασίας, οι υλικές και συμβολικές πρακτικές που ενσωματώνονται στις εργασιακές διαδικασίες αλλά και τα ίδια τα σώματα των εργαζομένων, με έμφυλους τρόπους. Οι εργασιακοί χώροι που θα αποτελέσουν το πεδίο της έρευνας θα είναι οι χώροι της «συμβολικής οικονομίας», οι χώροι, με άλλα λόγια, της πολιτιστικής και πολιτισμικής παραγωγής και κατανάλωσης (Zukin 2006[1995], βλ. και Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012).

Με το συγκεκριμένο θέμα επιδιώκεται να «ολοκληρωθεί» μια ερευνητική διαδρομή στα πλαίσια του Δ.Π.Μ.Σ. Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου¹ γύρω από ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη σχέση του χώρου με την κουλτούρα και τον τόπο, τη συμβολική οικονομία, τις πολιτισμικές ταυτότητες και το φύλο. Σε μεγάλο βαθμό επιλέχθηκε καθώς τοποθετεί μία από τις σημαντικότερες - και ταυτόχρονα ακόμη και σήμερα λιγότερο αναδειγμένες - πολιτισμικές κατηγορίες, αυτή του φύλου, στη βάση της συζήτησης για το πώς οργανώνεται η εργασία και πώς, μέσω αυτής, παράγονται οι ταυτότητες των υποκειμένων στην οικονομία των υπηρεσιών και των συμβόλων στις πόλεις του δυτικού κόσμου σήμερα.

Τα καφέ, τα μπαρ, οι γκαλερί και τα θέατρα αποτελούν, για τους/τις περισσότερους/-ες από εμάς, χώρους «αναψυχής και διασκέδασης», ταυτόχρονα όμως συγκροτούν μια σημαντική πτυχή της επιχειρηματικής δυναμικής μιας πόλης, διαμορφώνοντας την εικόνα της σε πολλαπλά επίπεδα (Zukin 2006 [1995]). Η διερεύνηση επομένως του έμφυλου καταμερισμού εργασίας και των εργασιακών κουλτούρων που [ανα]παράγονται σε χώρους όπως τα μπαρ και οι καφετέριες, καθώς τα διαφορετικά ενσώματα υποκείμενα ενορχηστρώνονται σε μια σειρά συναλλαγών και αλληλεπιδράσεων οι οποίες είναι ταυτόχρονα υλικές [οικονομικές] και συμβολικές [πολιτισμικές], εμπεριέχει σημαντικούς

¹ Κατεύθυνση Β: Πολεοδομία-Χωροταξία

προβληματισμούς γύρω από τη σχέση του έμφυλου σώματος και της αμειβόμενης εργασίας (Wolkowitz 2006).

Ο καταμερισμός και οι κουλτούρες στους διαφορετικούς χώρους εργασίας μπορούν να αποτελέσουν ένα προνομιακό πεδίο έρευνας για το πώς υλοποιείται η παραπάνω σχέση, στο βαθμό που η προσέγγιση τοποθετείται εντός μιας θεωρητικής και εμπειρικής απόπειρας συνάρθρωσης της *κουλτούρας* με την *οικονομία* (Βαΐου κ.α. 2002). Ως εργασιακές κουλτούρες επομένως εδώ, δεν εννοούνται κάποια παγιωμένα και κλειστά συστήματα νοημάτων εντός των οποίων λαμβάνουν χώρα οι οικονομικές πρακτικές - αντίθετα οι εργασιακές κουλτούρες θα διαμορφώνονται συνεχώς και δυναμικά εντός και από τις πρακτικές αυτές. Αυτό σημαίνει ότι, οι πρακτικές που παράγουν στους χώρους εργασίας τα προϊόντα και τις υπηρεσίες προς κατανάλωση θα αποτελούν οι ίδιες πραγματώσεις σημασιοδοτήσεων, σχέσεων και αναπαραστάσεων και με τον τρόπο αυτό θα δημιουργούν συνεχώς μια αμοιβαία διαδικασία [ανα]παραγωγής πρακτικών και νοημάτων και μια άμεση συσχέτιση εργασίας και έμφυλων ταυτοτήτων.

Ξεκινώντας με την παραδοχή ότι η κυρίαρχη αναπαράσταση του φύλου και των έμφυλων σωμάτων στον Δυτικό κόσμο ανταποκρίνεται σε ένα στερεοτυπικό διπολικό διαχωρισμό, η συγκεκριμένη μελέτη θα αποτελέσει μια προσπάθεια διερεύνησης των διαφορετικών τρόπων που η αναπαράσταση αυτή, αφενός υλοποιείται στο εργασιακό πεδίο, αφετέρου το υλοποιεί. Ταυτόχρονα, θα επιχειρηθεί να αναδείξει το πόσο υπόρρητα η διπλή αυτή διαδικασία υλικοποίησης συνεχίζει να αναπαράγει έμφυλα καθεστάτα δύναμης και εξουσίας ακόμη και σε επίπεδα μικροκλίμακας, διαμορφώνοντας εν τέλει, με πολύ συγκεκριμένους τρόπους, τις διαδικασίες συγκρότησης των υποκειμένων. Σε μια πρώτη ανάγνωση, πράγματι θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι στα μπαρ και στις καφετέριες ο καταμερισμός εργασίας αλλά και η χωρική διάρθρωση των εργασιακών σχέσεων και πρακτικών ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό σε μια οργάνωση των καθηκόντων βάσει των κυρίαρχων έμφυλων στερεοτυπικών αναπαραστάσεων. Έτσι, για παράδειγμα το κυρίαρχο πρότυπο τοποθετεί τον μπουφέ/μπαρ στον οποίο γίνεται η παρασκευή των προϊόντων προς κατανάλωση σε κεντρικά σημεία των χώρων με τη δυνατότητα οπτικής εποπτείας και την πλειοψηφία των εργαζομένων να είναι άντρες, ενώ το πόστο του σέρβις, το οποίο απαιτεί συνεχή κινητικότητα, οπτική έκθεση και άμεση επαφή με τους/τις καταναλωτές/-ριες καλύπτεται στο μεγαλύτερο βαθμό από γυναίκες.

Το πώς λοιπόν σωματοποιούνται τα έμφυλα υποκείμενα στους χώρους εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών, αποτελεί εδώ αυτό που η Mason (2003[1996]) χαρακτηρίζει ως «νοητικό γρίφο» (2003[1996]:40) και μέσω αυτού, θα διαμορφωθούν τα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα που θα αποτελέσουν και τη ραχοκοκαλιά της έρευνας:

- *Μέσω ποιών πρακτικών, σχέσεων και αναπαραστάσεων εμφοιοποιείται η εργασία, ο καταμερισμός εργασίας και οι χώροι εργασίας;*
- *Πώς σωματοποιούνται τα υποκείμενα στους χώρους εργασίας και με ποιούς τρόπους η σωματοποίηση αυτή ανταποκρίνεται στον κυρίαρχο στερεοτυπικό διπολικό διαχωρισμό;*
- *Πώς τα διαφορετικά σώματα, επιτελώντας τις εργασιακές πρακτικές, επιτελούν το φύλο τους με στερεοτυπικά έμφυλα και σεξουαλικά πρότυπα;*
- *Σε τι βαθμό η επιτέλεση αυτή λειτουργεί ως πρακτική συσσώρευσης ενσώματου κεφαλαίου, εμπλέκοντας τα έμφυλα σώματα στις διαδικασίες ανακύκλωσης του κεφαλαίου με διαφορετικούς τρόπους;*
- *Πώς όλα τα αυτά [ανα]παράγουν τα έμφυλα καθεστώτα δύναμης και εξουσίας;*

Διατυπώνοντας τα παραπάνω ερωτήματα, δεν τίθεται ως στόχος να δοθούν «ξεκάθαρες» απαντήσεις, ούτε η έρευνα να καταλήξει σε «αδιάψευστα» συμπεράσματα (βλ. Λυδάκη 2001: 129). Η σχέση σώματος και αμειβόμενης εργασίας υλοποιείται εντός της πολύπλοκης διαπλοκής μεταξύ της οικονομίας, της αγοράς εργασίας και του κεφαλαίου με τις διαδικασίες της έμφυλης σωματοποίησης, της υποκειμενικοποίησης και της συγκρότησης των πολιτισμικών ταυτοτήτων και επομένως, με τα ερωτήματα αυτά, θα γίνει μια προσπάθεια ανάδειξης των πολύπλοκων αυτών συνδέσεων.

Τα έμφυλα σώματα εμπλέκονται μέσω της εργασίας και του τρόπου οργάνωσης της, στην ευρύτερη διαδικασία συσσώρευσης και ανακύκλωσης του κεφαλαίου, είναι χαρακτηριστικό όμως, πως αυτό γίνεται με διαφορετικούς όρους σε μια οικονομία που παράγει υπηρεσίες και πολιτισμικά προϊόντα (McDowell 1997, Wolkowitz 2006). Είναι σημαντικό επομένως να λαμβάνεται, όπως έχουμε ήδη πει, συνεχώς υπόψη ότι οι εργασιακές κουλτούρες που θα μελετηθούν [ανα]παράγονται από, μέσα σε και για την ολοκλήρωση καπιταλιστικών οικονομικών συνδιαλλαγών, γι' αυτό και οι εννοιολογικές θεωρήσεις που θα

πλαισιώσουν τη μελέτη, προέρχονται από διαφορετικά θεωρητικά και επιστημολογικά πεδία. Εξάλλου, η διερεύνηση των τρόπων που συνδέονται οι εργασιακές σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών έμφυλων υποκειμένων - τόσο οι τυπικά θεσμοθετημένες, όσο και οι άτυπες καθημερινές - οι πρακτικές του κεφαλαίου και της αγοράς εργασίας και οι δομές εξουσίας και ανισότητας μπορεί να γίνει κυρίως εμπειρικά και αντλώντας από διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις (McDowell 2009: 75, βλ. επίσης Sinclair 1991 και Bradley 1989).

1.1. Μεθοδολογική προσέγγιση

Η οντολογική τοποθέτηση της προσέγγισης, οδηγεί το ενδιαφέρον στις πρακτικές, στις σχέσεις, στις αλληλεπιδράσεις, στα νοήματα, στις εμπειρίες, στις ερμηνείες και στις διαδικασίες στις οποίες συμμετέχουν και τις οποίες βιώνουν τα έμφυλα υποκείμενα της εργασίας. Μέσω αυτών, θα αναζητηθούν οι κυρίαρχοι μηχανισμοί και οι κυρίαρχες δομές οργάνωσης, προκειμένου να διερευνηθεί το πώς η εργασία και οι χώροι εργασίας παράγονται/συγκροτούνται έμφυλα και ταυτόχρονα παράγουν/συγκροτούν τις έμφυλες ταυτότητες. Η επιστημολογική αυτή θέση, ο τρόπος παραγωγής γνώσης που υιοθετείται στη συγκεκριμένη μελέτη, τοποθετεί τη μεθοδολογική προσέγγιση στο πεδίο της *ποιοτικής έρευνας* και ως βασική μέθοδος² παραγωγής δεδομένων επιλέγεται η *ποιοτική συνέντευξη* σε συνδυασμό με την *επιτόπια παρατήρηση*. (βλ. Λυδάκη 2001 και Mason 2003).

Οι συνεντεύξεις ως μεθοδολογικό εργαλείο δεν επιλέγονται εδώ, επειδή τίθεται ως στόχος απλά να αναδειχθεί μια συγκεκριμένη οπτική, να «δοθεί φωνή» σε κάποια συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα. Σκοπός στη συγκεκριμένη μελέτη είναι, μέσω της *αφήγησης*, να εντοπιστούν οι τρόποι με τους οποίους το άτομο τοποθετείται και δρα ως έμφυλο υποκείμενο εντός του εργασιακού πεδίου και του ευρύτερου πολιτισμικοκοινωνικού

2 Για την Λαμπίρη-Δημάκη (1990), η μέθοδος αποτελεί την ερευνητική στρατηγική που επιλέγει ο/η ερευνητής/-τρια ως την πιο κατάλληλη για τη μελέτη του θέματος του/της και σύμφωνα με τις θεωρητικές και επιστημολογικές του/της καταβολές. Αποτελεί δε έναν γενικό τρόπο έρευνας που αφήνει στον/στην ερευνητή/-τρια αρκετή πρωτοβουλία σχετικά με τους τρόπους εφαρμογής της (βλ. Λαμπίρη-Δημάκη, 1990: 28-29). Για την Mason (2003) η μέθοδος είναι κάτι περισσότερο από την τεχνική, εφόσον αποτελεί μια διαδικασία παραγωγής και όχι απλά συλλογής δεδομένων. Περιλαμβάνει δε δραστηριότητες διανοητικού, αναλυτικού και ερμηνευτικού χαρακτήρα (βλ. Mason 2003).

πλαίσιου καθώς και οι τρόποι που σχετίζεται, ταυτίζεται ή αποταυτίζεται και βιώνει τις έμφυλες σχέσεις. Στο βαθμό που η κάθε περίπτωση είναι πολύ συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτισμικά, ιστορικά και γεωγραφικά τοποθετημένη και συγκροτημένη ως το ιζηματοποιημένο αποτέλεσμα των κοινωνικών δομών και διαδικασιών, μπορεί να αποτελέσει μια «διαιτήρη καθολικότητα» (Τσιώλης 2006:190), μια διαλεκτική έκφραση της σχέσης ειδικού - γενικού. Είναι σημαντικό λοιπόν, να κατανοηθεί το βάθος και η πολυπλοκότητα της κάθε περίπτωσης και κατόπιν να εντοπιστούν τα νοηματικά σημεία σύγκρισης μεταξύ των διαφορετικών περιπτώσεων.

Η ποιοτική συνέντευξη ως μέθοδος παραγωγής δεδομένων βασίζεται σε μια διαδραστική διαδικασία «συζήτησης» ανάμεσα στον/στην ερευνητή/-τρια και τον/την ερευνώμενο/-νη. Έχει σχετικά ανεπίσημο ύφος και ημι-δομημένο ή ελαφρά δομημένο χαρακτήρα. Δεν βασίζεται σε κάποιο σχήμα προκαθορισμένων ερωτήσεων-απαντήσεων, όμως επιθυμεί να καλύψει ένα συγκεκριμένο εύρος θεμάτων ή ζητημάτων (Mason 2003). Στη συγκεκριμένη έρευνα, είναι επιθυμητό οι συνεντεύξεις να έχουν μια βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση και να είναι «ανοιχτές», καλώντας τον/την ερευνώμενο/-νη να αφηγηθεί την περίοδο της ζωής του κατά την οποία εργαζόταν/εργάζεται στους συγκεκριμένους χώρους και στον ευρύτερο εργασιακό κλάδο, ανακαλώντας εμπειρίες, βιώματα και γεγονότα στα οποία συμμετείχε. Με τον τρόπο αυτόν, θα αναζητηθεί πώς το έμφυλο υποκείμενο εμπλέκεται βιωματικά, ερμηνεύει, κατανοεί και προσανατολίζει τις έμφυλες σχέσεις στις οποίες συμμετέχει, τα γεγονότα που συμβαίνουν, τη δράση του μέσα στο χώρο.

Ο όρος *παραγωγή δεδομένων* συμπυκνώνει τη δυναμική που εμπεριέχουν οι ποιοτικές προσεγγίσεις της έρευνας και η χρήση του - έναντι του όρου συλλογή - γίνεται με σκοπό να συμπυκνώσει την ποικιλία και την πολυπλοκότητα των σχέσεων μεταξύ ερευνητή/-ριας, ερευνητικού υλικού και κοινωνικού κόσμου (Mason 2003: 85). Έτσι και στη συγκεκριμένη μελέτη, τα δεδομένα δεν γίνονται κατανοητά ως προϋπάρχοντα, ως ένα συγκεκριμένο απόθεμα γνώσης το οποίο μπορούμε να συλλέξουμε απευθείας από τους/τις ερευνώμενους/-νες. Ούτε οι ερευνώμενοι/-νες αντιμετωπίζονται ως φορείς σταθερών, ενσυνείδητων απόψεων και εμπειριών τις οποίες μπορούν μονοσήμαντα να μεταβιβάσουν. Αντίθετα, η συνέντευξη θα αποτελέσει εδώ έναν τόπο συνάντησης ανάμεσα στην ερευνήτρια και την ερευνώμενη, μια διάδραση που και η ίδια μπορεί να αποτελέσει πηγή δεδομένων (Mason 2003).

Η έρευνα οργανώνεται σε τρία επίπεδα, το θεωρητικό, το εμπειρικό και το αναθεωρητικό. Το πρώτο αποτελεί τη συγκρότηση μιας εννοιολογικής θεώρησης για τη δημιουργία ενός πλαισίου κατανόησης των ζητημάτων που προσεγγίζονται, αναλύοντας έννοιες-κλειδιά και διαμορφώνοντας πρώιμες, θεωρητικές συνδέσεις. Το δεύτερο αποτελεί την αναζήτηση όλων εκείνων των πρακτικών και των νοηματοδοτήσεων που συγκροτούν τις εργασιακές κουλτούρες συγκεκριμένων εργασιακών χώρων, μέσα από αφηγήσεις γυναικών που εργάζονται σε αυτούς ως σερβιτόρες. Τέλος, το τρίτο αποτελεί μια αναθεώρηση των εννοιών και των αρχικών συνδέσεων που δημιουργήθηκαν στο πρώτο επίπεδο, μέσα από την εμπειρική διερεύνηση και την τοποθετημένη πλέον οπτική.

2. Εννοιολογική θεώρηση

2.1. Ο τομέας των υπηρεσιών

Σήμερα υπάρχει μια εκτεταμένη συζήτηση γύρω από το τι έχει αλλάξει στις κοινωνίες του δυτικού κόσμου, μέσα από το πέρασμα στις μετα-βιομηχανικές οικονομικές σχέσεις και τη ραγδαία ανάπτυξη του τομέα της παροχής υπηρεσιών, πληροφοριών και γνώσης (Harvey 2007, McDowell 2009, Zukin 2006[1995]). Είναι χαρακτηριστικό ότι, από τη δεκαετία του '70 και μετά συντελέστηκε ένας σημαντικός *μετασχηματισμός* στην πολιτική οικονομία του καπιταλισμού (Harvey 2009[1990]: 171) και ταυτόχρονα υπήρξε μια πληθώρα ενδείξεων ότι πολλά πράγματα άρχισαν να αλλάζουν στον τρόπο που ζούσαν και εργάζονταν οι άνθρωποι στις πόλεις του δυτικού κόσμου.

Την περίοδο μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι περισσότερες προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, χάρη στο συνδυασμό της φορντικής ορθολογικής οργάνωσης της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης με τις κεϋνσιανικές δημοσιονομικές κρατικές πολιτικές στήριξης, βίωσαν μια σημαντική οικονομική άνθιση. Για αρκετά χρόνια το οικονομικό αυτό σχήμα κατάφερε να προσφέρει σταθερή, αμειβόμενη εργασία κυρίως για τους άντρες (βλ. Phillips 1983: 23 και McDowell 1997: 14), ένα υψηλό επίπεδο υλικής διαβίωσης για τις περισσότερες οικογένειες στο δυτικό κόσμο και ένα σχετικά σταθερό περιβάλλον για τα κέρδη των εταιριών. Το 1973 όμως, όταν και οι τελευταίες προσπάθειες αντιμετώπισης των οικονομικών προβλημάτων και της κοινωνικής και γεωπολιτικής αστάθειας που εγγενώς ο καπιταλισμός δημιούργησε απέτυχαν, οι χώρες αυτές οδηγήθηκαν στην πρώτη σημαντική μεταπολεμική καπιταλιστική κρίση (Harvey 2009[1990], βλ. επίσης Phillips 1983).

Οι αναδιαρθρώσεις που ακολούθησαν τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο είχαν ως κεντρική κατεύθυνση τη σύγκρουση με την *ακαμψία* του φορντισμού (Harvey 2009 [1990]: 206), χαρακτηριστικό το οποίο τον είχε καταστήσει ανίκανο να απορροφήσει τα πλεονάσματα. Έτσι, η *ευελιξία* γίνεται τώρα η λέξη-κλειδί στην οργάνωση τόσο της βιομηχανικής παραγωγής όσο και των δομών της αγοράς εργασίας. Μεγάλες παραγωγικές μονάδες μεταφέρονται σε χώρες του τρίτου κόσμου αναζητώντας φθινό και ανοργάνωτο εργατικό δυναμικό και όσες παλιές ή νέες επιχειρήσεις παραμένουν, υιοθετούν πολιτικές απασχόλησης που προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της παραγωγής και της

κατανάλωσης (Harvey 2009 [1990]). Δομές μερικής και προσωρινής απασχόλησης και μορφές υπεργολαβίας οι οποίες απαιτούν ένα πιο «ευέλικτο» εργατικό δυναμικό έρχονται τώρα να κυριαρχήσουν στην αγορά εργασίας.

Η *ευελιξία* γίνεται το βασικό μέσο για τη γενικότερη αναδιάρθρωση της οικονομίας. Οι εργασιακές διαδικασίες και οι αγορές πρέπει να είναι πιο ευέλικτες, ο χρόνος ανακύκλησης του κεφαλαίου και ο ρυθμός παραγωγής και κατανάλωσης πιο σύντομος. Δημιουργείται έτσι, μια σειρά αναγκών για χρηματοπιστωτικές, τεχνολογικές, πληροφοριακές και οργανωτικές υπηρεσίες προκειμένου να υποστηρίξουν τις πολυπλοκότερες και ταχύτερες συνδιαλλαγές που γίνονται σε παγκόσμιο επίπεδο. Ταυτόχρονα, προκειμένου να συντηρηθούν οι αγορές, εμπορευματοποιούνται μια σειρά αγαθών πολιτισμού, αναψυχής, ψυχαγωγίας, φροντίδας και γνώσης τα οποία ενσωματώνονται στην παραγωγή και την κατανάλωση, δημιουργώντας νέα επαγγέλματα και νέες θέσεις αμειβόμενης εργασίας. Τα επαγγέλματα αυτά έρχονται τώρα στο οικονομικό προσκήνιο για δύο λόγους: λόγω της ταχύτατης συρρίκνωσης της απασχόλησης στη μεταποίηση (Harvey 2009 [1990]: 216) και λόγω του ότι μέχρι πριν οι υπηρεσίες που προσέφεραν δεν αποτελούσαν εμπορευματοποιημένα προϊόντα (McDowell 2009).

Στις νέες αυτές δομές έρχεται να προστεθεί ως καθοριστικός διαμορφωτικός παράγοντας και η αύξηση των γυναικών στην αγορά της αμειβόμενης εργασίας. Η λεγόμενη «θηλυκοποίηση» του εργατικού δυναμικού στο δυτικό κόσμο λαμβάνει χώρα παράλληλα με τη διόγκωση και επικράτηση του τομέα των υπηρεσιών και μετά από μια μακρά περίοδο αποκλεισμού των γυναικών από τις παραγωγικές διαδικασίες (Phillips 1983: 19, Στρατηγάκη 1996: 36). Το πεδίο που διαμορφώνεται τώρα χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια, ασάφεια και απαίτηση ευελιξίας τόσο ως προς τα προσόντα που απαιτούνται όσο και ως προς τα εργασιακά πρότυπα και τις εργασιακές διαδικασίες (Bradley 1989: 233, McDowell 2009:30).

Ανάμεσα στις διαφορετικές *αφηγήσεις* των νέων οικονομικών και επαγγελματικών συνθηκών η McDowell (2009) υπογραμμίζει την κατασκευή μιας «αισιόδοξης» που δίνει έμφαση στην οπτική μιας «νέας» οικονομίας που βασίζεται στην παραγωγή και διακίνηση γνώσεων, πληροφοριών και ιδεών και μιας «απαισιόδοξης» η οποία τονίζει την αύξηση και νομιμοποίηση των άτυπων, κακοπληρωμένων και ασταθών μορφών εργασίας που συγκροτούν συνθήκες επισφάλειας κυρίως για εργαζόμενες γυναίκες, οικονομικούς μετανάστες και χαμηλά ειδικευμένους εργαζομένους (βλ. επίσης Bradley 1989: 233).

Στην πρώτη αφήγηση, υψηλά ειδικευμένοι/-ες καλοπληρωμένοι/-ες εργαζόμενοι/-ες συμμετέχουν σε ένα παγκόσμιο δίκτυο παραγωγής καινοτομίας και δημιουργικότητας, εργάζονται και ζουν σε υψηλής αισθητικής περιβάλλοντα στις μεγάλες μητροπόλεις του κόσμου και απολαμβάνουν παροχές τεχνολογίας και πολιτισμού. Η «ευελιξία» και η δυνατότητα κινητικότητας αποτελούν πλεονεκτήματα εφόσον τους επιτρέπουν να συμμετέχουν στον ανταγωνισμό της αγοράς εργασίας διεκδικώντας καλύτερα αμειβόμενες θέσεις³. Στη δεύτερη, το χαμηλά ειδικευμένο εργατικό δυναμικό είναι διαθέσιμο και αναλώσιμο και καλύπτει μια γκάμα χαμηλόμισθων θέσεων εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών που έχουν να κάνουν με παροχές φροντίδας, καθαριότητας, εστίασης κλπ, καλύπτοντας σε μεγάλο βαθμό και το κενό που έχει δημιουργηθεί από τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας (McDowell 2009, Wolkowitz 2006).

Οι δύο αυτές αφηγήσεις απεικονίζουν την κοινωνικοοικονομική κατάσταση που διαμορφώθηκε από τη δεκαετία του '70 και έπειτα, δίνοντας έμφαση σε διαφορετικές οπτικές· όμως το σημαντικό για την McDowell είναι ότι και οι δύο δημιουργούν μια «ρητορική ριζικής αλλαγής» (McDowell 2009:6, βλ. επίσης Bradley 1989). Οι δυτικές οικονομίες φαίνεται να αναδιαρθρώνονται σημαντικά καθώς οι νέες *ασταθείς* και *ευέλικτες* δομές αμειβόμενης εργασίας αντικαθιστούν τα παλιά πρότυπα της *σταθερής, μόνιμης, κανονικής* δουλειάς. Το κατά πόσο όμως, η *αλλαγή* αυτή στην πραγματικότητα αντικατοπτρίζει έναν ουσιαστικό μετασχηματισμό στον τρόπο που οργανώνει τη ζωή μας στο δυτικό κόσμο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, τίθεται υπό αμφισβήτηση καθώς ούτε οι νέες εργασιακές συνθήκες είναι καινούργιες για όλους και για όλες, ούτε και οι τυπολογίες των επαγγελμάτων που προσφέρουν υπηρεσίες.

Αυτό που συμβαίνει αντίθετα, για την McDowell είναι ότι, στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα αφενός οι συνθήκες αυτές εντατικοποιούνται και μετατρέπονται σε *κυρίαρχες*, με την έννοια ότι τώρα έρχονται να επικρατήσουν στην αγορά εργασίας για την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού (McDowell 1997), αφετέρου ότι υπηρεσίες οι οποίες μέχρι προηγουμένως ανήκαν στην ιδιωτική σφαίρα των οικογενειακών και οικιακών καθηκόντων, όπως η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων, η περίθαλψη, η παροχή φαγητού, καθαριότητας ακόμη και σεξ, η παροχή συμβουλών και ψυχολογικής υποστήριξης, η διδασκαλία, μετατοπίζονται στο δημόσιο χώρο και εντάσσονται στο πλαίσιο των

³ Βλέπε χαρακτηριστικά: Florida R. (2002) *The Rise of the Creative Class and how it's transforming work, leisure, community & everyday life*. New York: Basic Books

οικονομικών συνδιαλλαγών (Bradley 1989:9, βλ. και McDowell 2009). Όλες αυτές οι υπηρεσίες με άλλα λόγια που παρήγαν άυλα προϊόντα κουλτούρας, ψυχαγωγησης και φροντίδας και που απαιτούσαν ενσώματη και συναισθηματική εργασία, όλες αυτές οι *εργασιακές πρακτικές* που κατά την περίοδο του βιομηχανικού τρόπου οργάνωσης των οικονομικών σχέσεων, ανήκαν στη σφαίρα των οικιακών και οικογενειακών καθηκόντων και γίνονταν από τις γυναίκες *αμισθί*, αλλάζουν φύση, εμπορευματοποιούνται και περνούν τώρα στον τομέα της αμειβόμενης εργασίας μετατοπιζόμενες από τον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού στην ορατή σφαίρα του δημόσιου (Phillips 1983, Mc Dowell 2009).

Οι πρακτικές αυτές, ως μη-αμειβόμενες και εκτός της δημόσιας, οικονομικής σφαίρας δεν συμπεριλήφθηκαν ποτέ στην κυρίαρχη νοηματοδότηση της έννοιας της *εργασίας*, στις οικονομικές αναλύσεις της και κατ' επέκταση ούτε στον τρόπο με τον οποίο γινόντουσαν αντιληπτά τα «προσόντα» (Bradley 1989, McDowell 2009:6). Εάν αυτό συνέβαινε, εάν οι οικιακές εργασιακές πρακτικές των γυναικών λαμβάνονταν υπόψη σε μια πιο διευρυμένη έννοια της εργασίας, η αλλαγή δεν θα έμοιαζε τόσο ριζική εν τέλει. Με άλλα λόγια, μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια «*συνέχεια*» (McDowell 2009:6) δίνοντας έτσι έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι εργασιακές σχέσεις, ο καταμερισμός εργασίας, τα καθήκοντα, τα προσόντα και οι αμοιβές, οι ίδιοι οι χώροι και οι εργασιακές κουλτούρες συγκροτούνται μέσα από έμφυλες κοινωνικές σχέσεις, νοηματοδοτήσεις και αναπαραστάσεις που συνδέονται με την κυρίαρχη διάκριση *αμειβόμενης εργασίας* και *μη-αμειβόμενων καθηκόντων* (Sinclair 1991:3, McDowell 2009:13).

Τα επαγγέλματα και οι εργασιακοί χώροι δεν είναι - και ούτε υπήρξαν - *ουδέτερα φύλου* [*gender neutral*] (Bradley 1989:67). Αντίθετα κατασκευάζονται ως κατάλληλα για συγκεκριμένα σώματα, οργανώνοντας τις πρακτικές που τα συγκροτούν και τα υποστηρίζουν με τέτοιο τρόπο ώστε να ενσωματώνουν συγκεκριμένα στερεοτυπικά έμφυλα και σεξουαλικά νοήματα (Bradley 1989: 8, McDowell 1997:26). Η *εμφυλοποίηση* της αμειβόμενης εργασίας αποτελεί μια διαδικασία που συμπυκνώνει αφενός την παραγωγή και συγκρότηση των έμφυλων υποκειμενικοτήτων στην εργασία αφετέρου την παραγωγή και συγκρότηση των διαφορετικών κατηγοριών εργασίας ως συμβατών με συγκεκριμένες έμφυλες ταυτότητες (Στρατηγάκη 1996: 36, McDowell 1997: 26). Έτσι, επαγγέλματα περίθαλψης, φροντίδας και καθαριότητας συνεχίζουν να νοηματοδοτούνται ως «*γυναικεία*», να ταυτίζονται με συγκεκριμένα σώματα και να κατασκευάζουν συγκεκριμένες *θηλυκότητες*, ενώ οικονομικά,

διοικητικά και τεχνικά επαγγέλματα ως «αντρικά» και να κατασκευάζουν συγκεκριμένες *αρρενωπότητες*.

Στον τομέα των υπηρεσιών επομένως οι εργασία δεν αποτελεί για τους/τις εργαζόμενους/-ες μόνο μια διαδικασία οικονομικής ανταλλαγής της εργατικής δύναμης με το μισθό ή την υλική ανταμοιβή, αλλά και μια σειρά συσχετισμών μεταξύ των διαφορετικών έμφυλων σωμάτων, των σχέσεων δύναμης, των κοινωνικών νοημάτων και του ίδιου του χώρου. Οι συσχετισμοί αυτοί συμπυκνώνονται στο γεγονός ότι, οι περισσότερες εργασιακές διαδικασίες που προσφέρουν *υπηρεσίες* χαρακτηρίζονται από διαδραστικότητα και ταυτοχρονία (Wolkowitz 2006), με τον/την εργαζόμενο/-η και τον/την καταναλωτή/-τρια να συνυπάρχουν στο χώρο ως φυσικές, υλικές οντότητες και να αλληλεπιδρούν κατά τη συνδιαλλαγή και τη στιγμή της παραγωγής και της κατανάλωσης να ταυτίζονται. Τα σώματα έτσι, εισέρχονται στην οικονομική διαδικασία με έναν κεντρικό ρόλο αλλά *διαφορετικό* από αυτόν της βιομηχανικής παραγωγής. Εργαζόμενος/-η και καταναλωτής/-τρια εμπλέκονται σε μια διάδραση, *εντός της και από την* οποία οι συμπεριφορές, οι κινήσεις, οι εκφράσεις συνδιαμορφώνονται όσο στιγμιαία και παροδική και αν είναι. Τα ενσώματα χαρακτηριστικά και τα συναισθήματα των εργαζομένων αποτελούν, με έναν πολύ άμεσο τρόπο, κομμάτι της υπηρεσίας που παρέχεται και έτσι η οικονομική συνδιαλλαγή διαμεσολαβείται από διαδικασίες *διαδραστικής σωματοποίησης* (McDowell 2009:10).

2.2. Σώμα και φύλο

Τι νοείται ως έμφυλο σώμα, πώς γίνεται αυτό υλικά και συμβολικά αντιληπτό, πώς συγκροτείται και πώς μπορούμε να μιλάμε για έμφυλες διαδικασίες σωματοποίησης; Η θεωρία της *επιτελεστικότητας του φύλου* της Butler (2004) θα μας βοηθήσει να δημιουργήσουμε τη σύνδεση φύλου και σώματος προκειμένου να προσεγγίσουμε τις εργασιακές διαδικασίες ως διαδικασίες έμφυλης επιτελεστικότητας.

Η διάκριση μεταξύ της υλικής πραγματικότητας του έμφυλου σώματος και των νοημάτων που συγκροτούνται κοινωνικά σε αναφορά με αυτήν, εισάγεται τη δεκαετία του '70 από το φεμινιστικό λόγο ως μια προσπάθεια από-ουσιοκρατικοποίησης της φυσιολογίας και της βιολογίας του σώματος. Δημιουργώντας ένα σαφή διαχωρισμό ανάμεσα σε αυτό που συνιστά το *βιολογικό* φύλο [*sex*] και αυτό που συνιστά το *κοινωνικό* [*gender*], το λεγόμενο «δεύτερο κύμα»⁴ της φεμινιστικής σκέψης επιχειρεί να αμφισβητήσει την αιτιακή ερμηνεία των έμφυλων νοημάτων και της έμφυλης εμπειρίας ως κάτι που απορρέει ή υπαγορεύεται από παγιωμένα σωματικά χαρακτηριστικά ή εσωτερικές βιολογικές «αλήθειες» (Αθανασίου 2006 και 2007).

Ως μέσο θεωρητικοποίησης του πολιτικού αγώνα ενάντια στα καθεστώτα καταπίεσης των γυναικών, το εγχείρημα της διάκρισης μεταξύ του βιολογικού φύλου/σώματος και του κοινωνικού/ έμφυλης ταυτότητας έχει ιδιαίτερη σημασία για την εποχή - δημιουργεί όμως ένα ασαφές και ανοιχτό για ποικίλες κριτικές πεδίο κατανόησης για το τι συμβαίνει με την υλική διάσταση των σωμάτων. Έτσι, η έννοια του σώματος παραμένει αρκετά ανεπεξέργαστη με αποτέλεσμα να αποδίδεται τελικά στην υλικότητα [*corporeality*] του μια ουδέτερη υπόσταση, δεδομένη και προϋπάρχουσα των έμφυλων κοινωνικών νοημάτων (Birke 2004, Αθανασίου 2007, βλ. επίσης Μαρνελάκης 2003). Παρά λοιπόν το γεγονός ότι η έννοια του κοινωνικού φύλου ως μια κοινωνική κατασκευή, ως ένα πλαίσιο ιστορικά διαμορφωμένων δυνατοτήτων εντός του οποίου περιορίζεται και προσαρμόζεται το σώμα, συμβάλλει στην κατανόηση του «φύλο» ως αποτέλεσμα *συγκροτητικών πράξεων*,

⁴ Σύμφωνα με την Αθανασίου (2006), ο όρος «δεύτερο κύμα του φεμινισμού» αναφέρεται στο Κίνημα Απελευθέρωσης των Γυναικών, που αναδύθηκε στις περισσότερες χώρες του δυτικού κόσμου στα τέλη της δεκαετίας του '60 και αρχές της δεκαετίας του '70. Οι φεμινίστριες του «δεύτερου κύματος» διεκδίκησαν ισονομία και ισότιμη πρόσβαση στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, ενώ αγωνίστηκαν και για το μετασχηματισμό των δομών της πατριαρχικής κοινωνικής και σεξουαλικής ηθικής (Αθανασίου 2006: 109).

ταυτόχρονα παραγνωρίζει την υλικότητα των σωμάτων ως αποτέλεσμα της συγκρότησης αυτής (βλ. σχετικά Αθανασίου 2006).

Στη θεωρία της η Butler ισχυρίζεται ότι το σώμα δεν υπάρχει *de facto*. Χωρίς να αμφισβητεί την υλικότητα του – «... *ό,τι συγκροτεί το αμετάβλητο του [σώματος], το περίγραμμα του, τις κινήσεις του, είναι πλήρως υλικό...*» (Butler 2004:182, βλ. και Αθανασίου 2006) θα γράψει χαρακτηριστικά - υποστηρίζει ότι αυτή είναι αποτέλεσμα της εξουσίας, δηλαδή αποτέλεσμα μιας διαδικασίας υλικοποίησης και πραγμάτωσης κανονιστικών προτύπων του τι είναι «φύλου». Με άλλα λόγια, το σώμα δεν προϋπάρχει των έμφυλων και άλλων κοινωνικών νοημάτων, ούτε υφίσταται ως μια επιφάνεια πάνω στην οποία επιβάλλεται η κατασκευή του κοινωνικού φύλου. Το υποκείμενο δεν προηγείται του φύλου του με την έννοια ότι μπορεί να επιλέξει να υιοθετήσει [ή όχι] τις πρακτικές που επιτάσσει το κοινωνικό του φύλο, ούτε ότι βουλησιαρχικά επιλέγει να δρα και να πράττει με βάση κάποιες έμφυλες κοινωνικές νόρμες. Αντίθετα, το υποκείμενο είναι εξαρχής έμφυλο, υπάρχει μόνο ως έμφυλο υποκείμενο και ως τέτοιο συγκροτείται μέσω επιτελεστικών διαδικασιών.

Η επιτελεστικότητα, σύμφωνα με την Butler, αποτελεί την υφολογικά τυποποιημένη *επανάληψη πράξεων* στο χρόνο (Butler 2006). Οι πράξεις αυτές, εγγενώς ασυνεχείς μεταξύ τους, επαναλαμβάνονται ως κινήσεις, χειρονομίες, στάσεις και επιτελούνται όχι ως συγκεκριμένα, μοναδικά και εσκεμμένα «ενεργήματα», αλλά ως πρακτικές ρυθμισμένες αλλά και ταυτόχρονα ρυθμιστικές. Με άλλα λόγια, η έννοια της *πράξης* εδώ διευρύνεται ώστε να σημαίνει τόσο εκείνο που συγκροτεί το νόημα όσο και εκείνο διαμέσου του οποίου το νόημα επιτελείται, κι έτσι ενώ φαίνεται σαν κάποια πράξη να γεννιέται λόγω μιας εσωτερικής έμφυλης ταυτότητας που περιμένει να εκφραστεί, στην πραγματικότητα η έμφυλη ταυτότητα είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς τέτοιων πράξεων (Αθανασίου 2006, βλ. και Μαρνελάκης 2003). Η επιτελεστικότητα μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια τελετουργική διαδικασία ρυθμισμένης επαναληψιμότητας· αφενός δεν αποτελεί μεμονωμένη πράξη ή συμβάν αλλά παρατίθεται επαναλαμβανόμενα, αφετέρου η παράθεση αυτή συμβαίνει υπό περιορισμούς και μέσω περιορισμών και απαγορεύσεων (Butler 2008[1993]: 204). Τα σώματα είναι έμφυλα μέσω αλλά και εντός επαναλαμβανόμενων πράξεων και είναι στη ρυθμιστικότητα και στην επαναληψιμότητα τους που οι πράξεις αυτές τα *παράγουν* και τα *υλικοποιούν*.

Η παραγωγική τους δύναμη - η οποία σε καμία περίπτωση δεν προσεγγίζεται ως κάποια μεταφυσική διαδικασία - συμπυκνώνεται σε αυτήν ακριβώς τη ρυθμιστική τους ισχύ, στη

δυνατότητα να καθίστανται τα σώματα κατανοητά με πολύ συγκεκριμένους τρόπους, βιώσιμα, όπως γράφει η Butler, εντός της σφαίρας του «πολιτισμικά διανοητού» (Butler 2004: 183, βλ. επίσης Αθανασίου 2006:32). Επιτελώντας μονίμως επανεπιβεβαιωτικά και παραπεμπτικά τα κανονιστικά πρότυπα, το «φύλο» ιζηματοποιείται, συσσωρεύεται, προσκτάται το φυσικοποιημένο του περιεχόμενο, σταθεροποιείται και υλικοποιείται ως αίσθηση ενός σταθερού περιγράμματος, ως παγίωση χωρικών συνόρων και ως πολιτισμικά διανοήσιμες μορφές. Η επικράτεια του «πολιτισμικά διανοητού» εντός της οποίας τα σώματα υλικοποιούνται είναι *ο τόπος της εξουσίας*, η συμπύκνωση των κοινωνικών εκείνων σχέσεων που ορίζουν και ρυθμίζουν τις συνθήκες ανάδυσης και λειτουργίας των υποκειμένων.

Η συμπύκνωση των σχέσεων αυτών για την Butler αποτελεί αυτό που ονομάζει *έμφυλη μήτρα σχέσεων* και τονίζει ότι εντός αυτής, αλλά και ως τέτοια, τα ενσώματα υποκείμενα γίνονται πολιτισμικά εφικτά. Η μήτρα - ή καλύτερα οι μήτρες αυτές, προϋπάρχουν των υποκειμένων και ορίζουν τι θα περιλαμβάνεται και τι δεν θα περιλαμβάνεται στα σύνορα του «φύλου». Η κυρίαρχη μήτρα είναι ετεροφυλοφιλική και παράγει τις έμφυλες ταυτότητες ως αμοιβαία αποκλειόμενες μέσα από τον προ-καθορισμό των μεταξύ τους σεξουαλικών σχέσεων. Οι έμφυλες ταυτότητες ανάγονται έτσι σε ένα δίπολο και αναγνωρίζονται ως τέτοιες όταν επιτελούνται παραπεμπτικά και επανεπιβεβαιωτικά στο ετεροφυλοφιλικό κανονιστικό πρότυπο. Όχι απλά ως συμμόρφωση στο πρότυπο, αλλά ως πρακτικές κινητοποιημένες και παραγόμενες από αυτό το πρότυπο.

Τα έμφυλα υποκείμενα γίνονται με τον τρόπο αυτό πολιτισμικά βιώσιμα τοποθετούμενα πάντα σε μια κανονιστική σχέση ταύτισης και αποταύτισης εντός του διπολικού ετεροσεξιστικού διαχωρισμού. Η ταύτιση γίνεται με σώματα εμφυλοποιημένα με παρόμοιο τρόπο, με έμφυλες ταυτότητες που επιτελούνται μέσω της ίδιας παραπεμπτικής διαδικασίας και η επιθυμία εκτρέπεται στην άλλη πλευρά του διπόλου, στα σώματα με τα οποία αποταυτίζεται το έμφυλο υποκείμενο - ή περισσότερο υποχρεούται να αποταυτίζεται.

Εφόσον η έμφυλη πραγματικότητα είναι επιτελεστική ή με άλλα λόγια είναι πραγματική μονάχα στο βαθμό που επιτελείται (Butler 2006:398) η εργασία στον τομέα των υπηρεσιών είναι ευθύς εξαρχής έμφυλη. Η κυρίαρχη ετεροφυλοφιλική μήτρα καθορίζει τις σχέσεις στους χώρους εργασίας, μέσω των τρόπων με τους οποίους οργανώνονται οι διαδικασίες και ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας (McDowell 2009: 55). Επιτελώντας τις πρακτικές της εργασιακής ρουτίνας που επιτάσσει ο καταμερισμός, τα υποκείμενα επιτελούν το φύλο τους βάσει των κυρίαρχων ετεροφυλοφιλικών κανονιστικών προτύπων και [ανα]παράγονται ως

συγκεκριμένες αρρενωπότητες και συγκεκριμένες θηλυκότητες. Η θεωρία της επιτελεστικότητας του φύλου και η έννοια της ετεροφυλοφιλικής μήτρας σχέσεων της Butler θα αποτελέσουν την οπτική [standpoint] μέσα από την οποία θα διερευνηθεί το πώς οι εργασιακές πρακτικές και σχέσεις υπόκεινται σε έμφυλα κανονιστικά πρότυπα και σε στερεοτυπικές αναπαραστάσεις έμφυλης [από]ταύτισης, σεξουαλικότητας και επιθυμίας.

2.3. Σώμα και κεφάλαιο

Το ποια σώματα προσλαμβάνονται και ποια απολύονται, ποια διοικούν και ποια διοικούνται, ποιες επιτελέσεις και πρακτικές είναι αποδεκτές και ποιες μη, ποια τα σωματικά και χωρικά όρια μεταξύ εργαζομένων, καταναλωτών/-τριών- πελατών/-τριών και εργοδοτών/-τριών και εν τέλει ποιες υλικές ανταμοιβές αποδίδονται σε ποιους/ποιες και υπό ποιους όρους, διαμορφώνεται εντός πολλαπλά συγκροτημένων καθεστώτων και δομών δύναμης (Στρατηγάκη 1996:36). Η εργασία [ανα]παράγεται στερεοτυπικά έμφυλα, σεξουαλικά, ταξικά, φυλετικά, εθνοτικά ακόμη και ηλικιακά και οι αλληλεπικαλύψεις των κατηγοριών αυτών στους χώρους εργασίας παράγουν πολλαπλές ταυτότητες και πολύπλοκα πλέγματα σχέσεων και αναπαραστάσεων (Sinclair 1991).

Ο Harvey υποστηρίζει ότι, εφόσον στις δυτικές κοινωνίες η παραγωγή για το κέρδος παραμένει βασική οργανωτική αρχή της οικονομικής ζωής (Harvey 2009 [1990]: 171), είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη σε οποιαδήποτε συζήτηση γύρω από τη φύση του σύγχρονου σώματος η σχέση του *σώματος* με το *κεφάλαιο*. Προκειμένου λοιπόν, να διερευνήσει τους τρόπους που συγκροτούνται τα σώματα υπό τις καπιταλιστικές εργασιακές σχέσεις, αναλύει την έννοια του *μεταβλητού κεφαλαίου* - μια έννοια που ο Μαρξ χρησιμοποιεί για να αναφερθεί στη διαδικασία συνδιαλλαγής και ιδιοποίησης της εργατικής δύναμης ως εμπόρευμα. Η εργατική δύναμη, μέσω της παραγωγικής διαδικασίας, καταναλώνεται έναντι οικονομικών ανταμοιβών και άρα συνδιαλλάσσεται και ιδιοποιείται και τέλος οι οικονομικές ανταμοιβές καταναλώνονται ατομικά προκειμένου να αναπαραχθεί η εργατική δύναμη. Έτσι, εφόσον στις σύγχρονες συνθήκες της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης υπάρχουν παράλληλες διαδικασίες συσσώρευσης διαφορετικών μορφών κεφαλαίου οι οποίες αλληλεπικαλύπτονται και αλληλεπιδρούν σε διαφορετικές κλίμακες και

συνθέτουν τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου ως όλον, το μεταβλητό κεφάλαιο συμμετέχει σε μια τέτοια ξεχωριστή διαδικασία ανακύκλωσης από μόνο του.

Κάνοντας μια «επανανάγνωση» της μαρξιστικής θεωρίας, ο Harvey διευρύνει την έννοια της *τάξης* ως «την τοποθέτηση σε σχέση με τη συσσώρευση και την ανακύκλωση του κεφαλαίου» καθώς επίσης και την έννοια της *εργατικής δύναμης* ως κάτι που, σε αντίθεση με την προσέγγιση του Μαρξ, δεν διαχωρίζεται από τον/την εργαζόμενο/-η ως ενσώματο υποκείμενο (Harvey 2000:102). Θέτει λοιπόν τον προβληματισμό του τι συμβαίνει στα σώματα των υποκειμένων μέσα από τα οποία το μεταβλητό κεφάλαιο ανακυκλώνεται και παράγει υπεραξία, καθώς αυτά μετατοπίζονται ανάμεσα σε διαφορετικές τοποθετήσεις σε σχέση με το κεφάλαιο.

Στην οικονομία των υπηρεσιών είναι χαρακτηριστικό ότι η εργατική δύναμη αποτελεί κομμάτι του παραγόμενου προϊόντος με έναν τρόπο διαφορετικό από ότι στην διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής. Οι υπηρεσίες και τα προϊόντα που παράγονται δεν μπορούν να αποσπαστούν από τα σώματα των εργαζομένων που τις παράγουν ή τις πωλούν, ενώ ταυτόχρονα ως εργατική δύναμη λειτουργούν οι ίδιες οι επιτελεστικές πρακτικές μέσα από τις οποίες υλικοποιούνται τα έμφυλα ενσώματα υποκείμενα αλλά και ολόκληρος ο βιωματικός και συγκινησιακός κόσμος τους στους χώρους της εργασίας (McDowell 1997:32). Η εργατική δύναμη είναι το ίδιο το ενσώματο υποκείμενο και έτσι ο Harvey ανιχνεύει τους τρόπους που σωματοποιούνται τα υποκείμενα στα τρία βασικά στάδια της διαδικασίας ανακύκλωσης του μεταβλητού κεφαλαίου - στην παραγωγική κατανάλωση του, στη συνδιαλλαγή του και στην κατανάλωση/αναπαραγωγή του.

Όταν το υποκείμενο, λοιπόν, *επιτελεί τις εργασιακές πρακτικές*, το μεταβλητό κεφάλαιο με τη μορφή εργατικής δύναμης - συλλογικής και ατομικής - συσσωρεύεται και καταναλώνεται από τον/την εργοδότη/-ρια. Προκειμένου τα υποκείμενα να χρησιμοποιούνται στις παραγωγικές διαδικασίες με τον πιο «αποδοτικό» τρόπο, σωματοποιούνται μέσω μιας σειράς ρυθμίσεων, κανόνων, προτύπων, απαιτήσεων και ελέγχου διαφοροποιημένων και συχνά αντιφατικών μεταξύ τους. Το ποια σώματα εισέρχονται σε ποιες εργασίες εξαρτάται από μια σειρά κοινωνικών και πολιτισμικών κατηγοριών, όπως η φυλή, η εθνικότητα, η ηλικία, το φύλο, η σωματική διάπλαση, η εκπαίδευση, η ειδίκευση, η κουλτούρα τα οποία διαμορφώνονται ιστορικά και γεωγραφικά (Bradley 1989). Ο Harvey τονίζει πως το κεφάλαιο απαιτεί συγκεκριμένες και εξειδικευμένες τεχνικές δεξιότητες αλλά ταυτόχρονα ευελιξία και προσαρμοστικότητα των ικανοτήτων των

εργαζομένων, προϋποθέτει πειθαρχία στην εξουσία αλλά και ταυτόχρονα ενθουσιασμό, δημιουργικότητα και αυθορμητισμό, χρησιμοποιεί μόνο «υγιή» σώματα αλλά συχνά παράγει παθολογίες και νοσήματα.

Οι κατηγοριοποιήσεις, οι διαφοροποιήσεις και οι αντιφάσεις αυτές εσωτερικοποιούνται ως ιεραρχίες ειδίκευσης, καταμερισμοί εργασίας, σχέσεις εξουσίας και δύναμης εντός της εργατικής δύναμης στο σύνολο της, καθιστώντας την έννοια του μεταβλητού κεφαλαίου εγγενώς ετερογενή, ασταθή και θραυσματοποιημένη. Το πώς νοηματοδοτούνται και σχετίζονται μεταξύ τους τα «θραύσματα» αυτά αλλά και το πώς [και κατά πόσο] μετατοπίζονται τα ενσώματα υποκειμένα ανάμεσα τους, διαμορφώνεται από τα κυρίαρχα συστήματα αναπαραστάσεων και αποτελεί για τον Harvey τόσο το πεδίο συγκρότησης και επιβολής των ρυθμιστικών καθεστώτων όσο και το πεδίο ανατροπής και αντίστασης από τη μεριά των εργαζομένων.

Όσο λοιπόν στον καπιταλισμό τα σώματα [ανα]παράγονται εντός μιας διαδικασίας πολύπλοκης, ετερογενούς, θραυσματοποιημένης και άνισης συγκρότησης του μεταβλητού κεφαλαίου, γίνονται κοινωνικά και πολιτισμικά αντιληπτά και μέσα από αυτήν τη διαδικασία. Αφενός η ικανότητα τους να λειτουργήσουν ως μεταβλητό κεφάλαιο και να ενσωματωθούν στη διαδικασία ανακύκλωσης του παράγοντας υπεραξία, τα καθιστά παραγωγικά, δημιουργικά και χρήσιμα ή μη, αφετέρου το πώς τοποθετούνται, σχετίζονται και μετατοπίζονται ανάμεσα στα διαφορετικά «θραύσματα» τα νοηματοδοτεί με συγκεκριμένους τρόπους. Δημιουργείται έτσι, μια κυρίαρχη επικράτεια παραγωγικών σωμάτων [insiders] και άρα κοινωνικά βιώσιμων και μια σειρά ετεροτήτων, σωμάτων μη-παραγωγικών [outsiders] τα οποία περιθωριοποιούνται στις εργασιακές διαδικασίες με ποικίλους τρόπους.

Ο τρόπος λοιπόν που παράγεται η υπεραξία στο στάδιο της *συνδιαλλαγής* του μεταβλητού κεφαλαίου, συμπυκνώνει την αμοιβαία σχέση της εργασίας με την αξία. Η υπεραξία εξαρτάται από τη διαφορά ανάμεσα στην αξία της εργατικής δύναμης και την αξία του προϊόντος που παράγεται μέσω της εργασίας και προκύπτει από τον τρόπο με τον οποίο δεσμεύεται η εργατική δύναμη στη διαδικασία της παραγωγής έτσι ώστε να ενσωματώσει στο παραγόμενο τελικό προϊόν ένα ποσό *αφηρημένης εργασίας*. Η αφηρημένη εργασία προσδιορίζεται από τις αξίες ανταλλαγής των προϊόντων στην παγκόσμια αγορά και επομένως διαμορφώνεται με μεγάλη ετερογένεια, ποικιλία και ανισότητα γεωγραφικά και ιστορικά.

Εφόσον η αξία είναι μια χωροχρονική κατασκευή που υλικοποιείται μέσα από μια σειρά πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών (Harvey 2000: 108) σε διαφορετικές κλίμακες, από το τοπικό έως το παγκόσμιο, συμπυκνώνει όλες αυτές τις νοηματοδοτήσεις, αναπαραστάσεις και ιεραρχήσεις που συγκροτούν τα κυρίαρχα καθεστώτα δύναμης και εξουσίας, διαμορφώνοντας εν τέλει τις αξίες της εργατικής δύναμης αντίστοιχα. Τα σώματα της εργασίας παράγονται και αναπαράγονται σε μια τοπική χωροχρονική κλίμακα η οποία όμως αλληλεπιδρά και αλληλοδιαμορφώνεται από την ιστορικογεωγραφική διαδικασία συσσώρευσης και ανακύκλισης του κεφαλαίου και κατ'επέκταση από άλλες διαφοροποιημένες διαδικασίες [ανα]παραγωγής των εργατικών σωμάτων σε διαφορετικούς τόπους. Το πλέγμα αυτό συμπεριλαμβάνει τις παγκόσμιες καπιταλιστικές σχέσεις, τα κυρίαρχα τοπικά καθεστώτα δύναμης και αποκλεισμού, τα έμφυλα στερεότυπα, τις εθνοτικές και φυλετικές αναπαραστάσεις που δημιουργεί η μετανάστευση και όλες αυτές τις διαφορετικές μορφές αξιολόγησης των σωμάτων που συγκροτούνται στους διαφορετικούς τόπους. Η αξία λοιπόν της εργατικής δύναμης, η αξιολόγηση των σωμάτων στους εργασιακούς χώρους εμπεριέχει την αλληλοδιαπλοκή του παγκόσμιου με το τοπικό και όλων των ενδιάμεσων κλιμάκων, παράγοντας τις ιδιαιτερότητες, τις ανισότητες και τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων τύπων εργασίας, χώρων εργασίας και εργασιακών σχέσεων (McDowell 2009).

Στο στάδιο της *κατανάλωσης* του μεταβλητού κεφαλαίου, το υποκείμενο έρχεται να λειτουργήσει ως καταναλωτής/-τρια και να αναπαραχθεί βιολογικά, κοινωνικά και πολιτισμικά. Η διαφορετική πλέον τοποθέτηση του σε σχέση με το κεφάλαιο, δημιουργεί την πολλαπλότητα της συγκρότησης του εντός των καπιταλιστικών σχέσεων και μια άλλη οπτική των διαδικασιών σωματοποίησης. Το υποκείμενο σε αυτήν τη θέση, αφενός διαμορφώνεται αφετέρου διαμορφώνει την παραγωγή μέσω των καταναλωτικών πρακτικών του και, τοποθετούμενο στους εργασιακούς χώρους της οικονομίας των υπηρεσιών ως καταναλωτής/-τρια της παραγόμενης υπηρεσίας, αναπαράγεται εντός μιας έμφυλης διαδραστικής διαδικασίας σωματοποίησης με τους /τις εργαζόμενους/-νες.

Προκειμένου να κινητοποιούν, οργανώνουν και να κατευθύνουν τους τρόπους και τους ρυθμούς κατανάλωσης και κατ' επέκταση και της παραγωγής, οι καπιταλιστικές καταναλωτικές στρατηγικές ενσωματώνουν όλες εκείνες τις ανάγκες, επιθυμίες, φαντασιώσεις και όλα εκείνα τα νοήματα, τις αναπαραστάσεις και τους συμβολισμούς που διαμορφώνουν τις καταναλωτικές πρακτικές και τις καταναλωτικές κουλτούρες. Στη

διαδικασία ρύθμισης τους προς όφελος του κεφαλαίου, οι στρατηγικές αυτές [ανα]παράγουν τα κανονιστικά πρότυπα και τις σχέσεις εντός των οποίων σωματοποιούνται τα υποκείμενα.

Το μεταβλητό κεφάλαιο στη διαδικασία ανακύκλωσης του μετουσιώνεται από μια ενσώματη μορφή, με την οποία συσσωρεύεται στο στάδιο της παραγωγής [εργατική δύναμη], σε μια οικονομική, στο στάδιο της ανταλλαγής [υλικές ανταμοιβές] και ενσωματώνεται ξανά στα υποκείμενα στο στάδιο της κατανάλωσης [πρακτικές αναπαραγωγής]. Με άλλα λόγια, οι ενσώματες πρακτικές και επιτελέσεις που αποτελούν τις εργασιακές ρουτίνες και συγκροτούν τις διαδικασίες σωματοποίησης των έμφυλων υποκειμένων στους χώρους εργασίας, συσσωρεύονται ως ενσώματο μεταβλητό κεφάλαιο. Διαμορφωμένο από όλα εκείνα τα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά και νοήματα που ρυθμίζουν τις επιτελέσεις, το κεφάλαιο αυτό εσωτερικοποιεί τις εξωτερικές αρχές και συνθήκες σωματοποίησης των έμφυλων υποκειμένων και ταυτόχρονα αναπαράγει τις πρακτικές και τις αναπαραστάσεις που το διαμορφώνουν, λειτουργώντας, με άλλα λόγια, ως αυτό που ο Bourdieu ονομάζει *ενσώματο πολιτισμικό κεφάλαιο* (Bourdieu 1986 και 2006[1980]).

Το πολιτισμικό κεφάλαιο συσσωρεύεται ανάλογα με τις γεωγραφικές και ιστορικές συνθήκες και το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο και στην ενσώματη μορφή του, ο Bourdieu το εντοπίζει στις *μακροχρόνιες προδιαθέσεις* [habitus⁵] του υποκειμένου οι οποίες εγχαράσσονται και αφομοιώνονται από αυτό μέσα στο χρόνο και μέσα από διαδικασίες σωματοποίησης. Πρόκειται λοιπόν για μια σειρά εξωτερικών δυνάμεων και συνθηκών ύπαρξης, οι οποίες εσωτερικεύονται ως δυνατότητες, ως συστήματα που έχουν δομηθεί από τις εξωτερικές αυτές συνθήκες αλλά ταυτόχρονα λειτουργούν ως δομούσες και γενεσιουργές αρχές, ως αρχές πρακτικών και αναπαραστάσεων. Η διαδικασία συσσώρευσης του ενσώματου πολιτισμικού κεφαλαίου δεν αποτελεί επομένως μια ενσυνείδητη εγχάραξη ή μια βουλευσιαρχική πρακτική, αντίθετα γίνεται υποσυνείδητα μέσω των διαδικασιών σωματοποίησης· έτσι το ίδιο δεν προϋπάρχει του σώματος ούτε πέραν αυτού. Το ενσώματο κεφάλαιο σημαδεύεται και στιγματίζεται από τις αρχικές συνθήκες απόκτησής του και μέσω αυτών των «σημαδιών» προσδιορίζεται ο τρόπος νοηματοδότησης και αξιολόγησής του.

⁵ Ο Bourdieu ονομάζει αυτά τα συστήματα προδιαθέσεων habitus και εισάγει την έννοια στα πλαίσια της θεωρίας του για την πρακτική [βλ. Bourdieu, P. (2000[1994]) *Πρακτικοί Λόγοι: Για τη θεωρία της δράσης*, Αθήνα: Πλέθρον]. Η έννοια του habitus και η θεωρία του Bourdieu στο σύνολο της έχει προσφέρει ένα ευρύ θεωρητικό πεδίο γόνιμης συζήτησης για τη φεμινιστική θεωρία, ιδιαίτερα μέσα από την κριτική επαναδιατύπωση βασικών εννοιών του [βλ. Adkins, L. και B.Skeggs (επιμ.) (2005) *Feminism After Bourdieu*. Wiley-Blackwell].

Έτσι, οι σωματικές πρακτικές, η προφορά της ομιλίας, οι κινήσεις του σώματος, νεύματα και εκφράσεις του προσώπου μπορούν να ταυτιστούν με συγκεκριμένους τόπους, κουλτούρες, τάξεις, εθνικότητες, φύλα και να καταστήσουν τα διαφορετικά σώματα κατανοητά με συγκεκριμένους τρόπους.

Παρότι οι «γέφυρες» μεταξύ της έννοιας του *habitus* και της θεωρίας της επιτελεστικότητας της Butler είναι πολλές και σημαντικές, αυτό που είναι σημαντικό στη συγκεκριμένη προσέγγιση, προκειμένου να εντοπιστούν και να κατανοηθούν οι μηχανισμοί που ρυθμίζουν τα έμφυλα σώματα στις εργασιακές διαδικασίες, είναι ο τρόπος που συσσωρεύεται και λειτουργεί το πολιτισμικό ενσώματο κεφάλαιο. Στον τομέα των υπηρεσιών, το ενσώματο πολιτισμικό κεφάλαιο των εργαζομένων μπορεί να συσσωρευτεί και να ενσωματώσει στην παραγόμενη υπηρεσία το ποσό της *αφηρημένης εργασίας* που χρειάζεται για να παραχθεί η υπεραξία με πολλούς τρόπους. Καθώς όμως δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις διαδικασίες σωματοποίησης, ο τρόπος συσσώρευσης και ιδιοποίησης του γίνεται εντός ενός συμβολικού αντιληπτικού συστήματος κατανόησης, αναγνώρισης και [από]ταύτισης μεταξύ των υποκείμενων που εμπλέκονται στις οικονομικές διαδικασίες. Το κεφάλαιο σε οποιαδήποτε μορφή του, είτε υλική είτε άυλη, για τον Bourdieu (1986) είναι *συσσωρευμένη εργασία* και λειτουργεί σαν μια δύναμη, ένα νόμο, μια αρχή που ενυπάρχει ενσωματωμένη στις δομές και τις κανονικότητες του κοινωνικού κόσμου και τον διαμορφώνει άνισα, έτσι ώστε τίποτα να μην είναι εξίσου πιθανόν ή εξίσου απίθανο. Με τον τρόπο αυτόν, στους χώρους εργασίας, τα σώματα αξιολογούνται ως πολιτισμικά διανοήσιμα και κοινωνικά βιώσιμα, παραγωγικά και χρήσιμα όταν η επιτελεστικότητα τους επανεπιβεβαιώνει και παραπέμπει όχι μόνο στα πολιτισμικά, έμφυλα και σεξουαλικά αλλά και στα οικονομικά και επιχειρηματικά κανονιστικά πρότυπα.

3. Το πεδίο έρευνας

3.1. Εννοιολογική προσέγγιση του χώρου

Στην οικονομία των υπηρεσιών ο *χώρος*, αποτελώντας ταυτόχρονα το πεδίο της παραγωγής και το πεδίο της κατανάλωσης, γίνεται και αυτός κομμάτι της συνδιαλλαγής, παράγει και ενισχύει τα νοήματα και τους συμβολισμούς των εμπορευματοποιημένων υπηρεσιών και πολιτισμικών προϊόντων (McDowell 1997) και ταυτόχρονα διαμορφώνει τις σχέσεις και τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας. Στη συγκεκριμένη μελέτη λοιπόν, κρίνεται σημαντικό να συγκροτηθεί μια εννοιολογική θεώρηση του *χώρου* η οποία θα συμβάλει στη διερεύνηση της αμοιβαίας σχέσης [ανα]παραγωγής πρακτικών και νοηματοδοτήσεων.

Ο *χώρος* αποτελεί μια *συνθήκη*, υπό την έννοια ότι δεν γίνεται αντιληπτός ως μια παγιωμένη, σταθερή, οριοθετημένη, ουδέτερη επιφάνεια· ούτε ως ένα «δοχείο» μέσα στο οποίο τοποθετούνται τα αντικείμενα, οι άνθρωποι και τα γεγονότα. Το χωρικό δεν προϋπάρχει του κοινωνικού αλλά αντίθετα βρίσκεται μονίμως σε μια σχέση διαλεκτικής [ανα]παραγωγής μαζί του· συγκροτείται από αυτό και ταυτόχρονα το συγκροτεί, αποτελεί προϋπόθεση παραγωγής του και ταυτόχρονα αναπαράγεται από αυτό (Lefebvre 1991[1974], βλ. επίσης Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012). Με τον τρόπο αυτόν, ο *χώρος* συμπυκνώνει υλικές, συμβολικές, σχεσιακές, αντιληπτικές και βιωματικές ποιότητες (Harvey 2005).

Αναλύοντας λοιπόν τις αφηγήσεις των εργαζομένων στη συγκεκριμένη μελέτη, θα βρισκόμαστε συνεχώς σε μια διαδικασία μετατόπισης ανάμεσα στις διαφορετικές αυτές ποιότητες και κατανοήσεις του *χώρου*. Θα χρειαστεί, με άλλα λόγια, να σκεφτόμαστε το *χώρο* ως κάτι που συγκροτείται υλικά και συμβολικά, από σχέσεις αλλά και ως το πεδίο των σχέσεων, από αναπαραστάσεις αλλά και ως το πεδίο των αναπαραστάσεων. Ο Harvey προτείνει λοιπόν, ένα θεωρητικό σχήμα στο οποίο οι διαφορετικοί τρόποι κατανόησης του *χώρου* που ο ίδιος έχει αναλύσει στο έργο του (βλ. Harvey 1973) σε συνδυασμό με την τριμερή εννοιολογική διαίρεση του [κοινωνικού] *χώρου* που εισάγει ο Lefebvre (βλ. Lefebvre 1991 [1974]), δημιουργούν μια σύνθετη γκάμα χωρικών πλαισίων στα οποία [ανα]παράγονται τα ενσώματα υποκείμενα, οι σχέσεις, οι πρακτικές.

Η τριμερής διαίρεση για τους τρόπους κατανόησης του χώρου από τον Harvey (2005) περιλαμβάνει την έννοια του *απόλυτου* χώρου, του *σχετικού* χώρου και του *σχεσιακού* χώρου.

Ο απόλυτος χώρος γίνεται αντιληπτός ως σταθερός και [περι]ορισμένος και στο πλαίσιο του καταγράφονται, χωροθετούνται και εξατομικεύονται γεγονότα, πρακτικές και σώματα. Γεωμετρικά, είναι ο χώρος της ύλης, ο πρωτεύον χώρος της εξατομίκευσης για διακριτά και οριοθετημένα φαινόμενα, η απόλυτη γεωγραφική θέση και συνήθως αναπαρίσταται ως ένα προϋπάρχον και αμετακίνητο πλέγμα που επιδέχεται κανονικοποιημένη μέτρηση και είναι ανοιχτό σε λογαριασμούς. Κοινωνικά, είναι ο χώρος της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και άλλων οριοθετημένων χωρικών ενότητων, όπως οι δρόμοι, τα κτίρια, οι πόλεις, τα υλικά σύνορα.

Ο σχετικός χώρος υπάρχει ως μια σχέση, μια αναφορά με διπλή σημασία: αφενός ως μια πολλαπλότητα γεωμετριών για να επιλέξει κάποιος/-α, αφετέρου ως εξαρτώμενος και σε αναφορά με εκείνο προς το οποίο σχετίζεται και με το υποκείμενο. Από τη μοναδικότητα της χωροθέτησης στον απόλυτο χώρο περνάμε λοιπόν στην πολλαπλότητα τοποθετήσεων σε σχέση με κάποια σταθερά σημεία. Οι τρόποι απεικόνισης ποικίλουν ανάλογα με τους διαφορετικούς παράγοντες συσχέτισης ή μέτρησης και η σκοπιά του/της παρατηρητή/-ριας παίζει σημαντικό ρόλο. Η σχετικοποίηση δεν περιορίζει τις δυνατότητες υπολογισμού και μελέτης, όμως εισάγει την έννοια της επιλογής, των κανόνων και των νόμων - με όλη την πολιτική δυναμική που αυτά συμπεκνώνουν - στη θεώρηση των φαινομένων και των διαδικασιών. Οι κυκλοφορίες, οι μεταφορές και οι ροές ανθρώπων, πληροφοριών, κεφαλαίου συγκροτούν σχετικές χωρικές.

Τέλος, ο σχεσιακός χώρος υπάρχει μόνο μέσα σε/από τις διαδικασίες που τον ορίζουν. Οι διαδικασίες δεν συμβαίνουν απλά στο χώρο, αλλά ορίζουν τα δικά τους χωρικά πλαίσια τα οποία είναι πάντα συνδεδεμένα με τις σχέσεις και τις αναπαραστάσεις που η κάθε διαδικασία εσωτερικεύει. Ένα γεγονός, μια πρακτική σε ένα σημείο του χώρου εξαρτάται πάντα από μια μεγάλη ποικιλία ανόμοιων επιδράσεων που στροβιλίζονται στο χώρο, στο παρελθόν, στο παρόν, στο μέλλον και συμπεκνώνονται στο σημείο αυτό ορίζοντας τη φύση του. Οι κοινωνικές σχέσεις αποτελούν μια σχεσιακή χωρικότητα και τις περισσότερες αστικές διαδικασίες είναι αδύνατον να τις κατανοήσουμε αν δεν τις προσεγγίσουμε μέσα από την οπτική του σχεσιακού χώρου - ή καλύτερα σχεσιακού χωροχρόνου.

Οι παραπάνω κατηγορίες, βρισκόμενες συνεχώς σε μια διαλεκτική ένταση μεταξύ τους, έρχονται να συνδυαστούν με την τριμερή διαίρεση του Lefebvre στον υλικό χώρο και τις

χωρικές πρακτικές, στις αναπαράστασεις του χώρου και στους χώρους της αναπαράστασης (Lefebvre 1991[2974], βλ. επίσης Harvey 2005, Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012).

Οι χωρικές πρακτικές παράγουν τον υλικό χώρο μιας κοινωνίας, τον προβάλλουν, τον προϋποθέτουν, τον διευθύνουν, τον ιδιοποιούνται. Συνδέουν την καθημερινή ζωή και ρουτίνα, τις μετακινήσεις, τις φυσικές και υλικές ροές, την παραγωγή και τις εργασιακές πρακτικές με την υλική πραγματικότητα της πόλης, με συγκεκριμένες τοποθεσίες και χωρικά σκηνικά. Είναι ο χώρος της εμπειρίας και της αντίληψης μέσα από την φυσική επαφή και την αίσθηση· τα γεγονότα, τα αντικείμενα και οι πρακτικές αποτελούνται από μια υλικότητα με ορισμένες ποιότητες.

Οι αναπαραστάσεις του χώρου είναι οι τρόποι με τους οποίους ο χώρος συλλαμβάνεται και γίνεται κατανοητός. Είναι εννοιολογικοί χώροι που αντανακλούν τις υλικές πραγματικότητες που μας περιβάλλουν μέσω νοηματικών αναπαραστάσεων και αναπαραστατικών συστημάτων, όπως λέξεις, γραφήματα, σύμβολα, εικόνες, σημεία και κώδικες. Είναι ο κυρίαρχος χώρος κάθε κοινωνίας και κάθε μοντέλου παραγωγής, ο χώρος που παράγεται από εκείνους και εκείνες που συσχετίζουν το τι είναι αντιληπτό με το τι εννοείται.

Τέλος, οι χώροι της αναπαράστασης είναι ο βιωμένος χώρος των αισθήσεων, η φαντασία, τα συναισθήματα και τα νοήματα που ενσωματώνονται στην καθημερινή μας ζωή. Επηρεάζουν τις άμεσες εμπειρίες μας και τους τρόπους που ερμηνεύουμε και κατανοούμε τις αναπαραστάσεις και τους συμβολισμούς. Είναι οι χώροι των κατοίκων και των χρηστών της πόλης, οι χώροι που παράγονται από τα διαφορετικά σώματα στις καθημερινές πρακτικές και ενσωματώνουν υπόρρητες σημασιοδοτήσεις και δυνατότητες.

Καθώς τα ενσώματα υποκείμενα και οι κοινωνικές πρακτικές [ανα]παράγονται ολισθαίνοντας συνεχώς ανάμεσα στις παραπάνω κατηγορίες, τα διαφορετικά χωρικά πλαίσια που προκύπτουν από τους συνδυασμούς τους, συγκροτούνται μέσα από/σε μια αναγκαστική *οριακότητα [liminality]* (Harvey 2005: 27). Ο χώρος μπορεί έτσι να προσεγγιστεί ως μια χωρική συνθήκη που παράγει και παράγεται μέσα από την διαλεκτική σχέση των διαφορετικών διαστάσεων του. Ο συγκεκριμένος τρόπος σκέψης για τη *χωρικότητα* θα προσφέρει το κατάλληλο *αντιληπτικό και αναλυτικό πλαίσιο* για να συσχετιστούν οι διαδικασίες, οι πρακτικές και οι εμπειρίες στους χώρους εργασίας με τις νοηματοδοτήσεις, τις σχέσεις και αναπαραστάσεις που τις παράγουν.

Το παράδειγμα από την επιτόπια έρευνα που ακολουθεί συγκεκριμενοποιεί αυτή τη σύνθετη προσέγγιση του χώρου στο πλαίσιο της μελέτης:

*Στο χώρο που εργάζεται η Ε. ως σερβιτόρα, πρέπει να βρίσκεται εκεί για να ξεκινήσει τη βάρδια της μια συγκεκριμένη ώρα. Επομένως τοποθετείται στον **απόλυτο χώρο** του μαγαζιού ο οποίος οριοθετείται από τους τοίχους σε έναν απόλυτο χρόνο. Για να ξεκινήσει η εργασία της πρέπει να χωροθετηθεί εξατομικευμένα στο πλαίσιο του συγκεκριμένου απόλυτου χώρου και χρόνο. Όμως μέσα στο μαγαζί βρίσκονται και άλλοι άνθρωποι - πελάτες/-ριες και εργαζόμενοι/-ες, οι οποίοι/-ες ορίζονται ως εξατομικευμένα άτομα καθένας/-μια σύμφωνα με τον απόλυτο χώρο και τη θέση που κάθονται. Η Ε. επομένως βρίσκεται σε ένα **σχετικό χώρο** αναφορικά με τους πελάτες και τους υπόλοιπους εργαζόμενους. Κάποιοι/-ες κάθονται κοντά στο σημείο που στέκεται και νεύουν σιωπηλά για να την καλέσουν και να δώσουν παραγγελία, κάποιοι/-ες περιμένουν μέχρι να κινηθεί προς το μέρος τους για να ζητήσουν κάτι. Η ασυνέχεια αυτή δημιουργεί **διαφορετικές γεωμετρίες στο σχετικό χώρο**. Σταδιακά ο κόσμος αρχίζει να αυξάνεται και η μουσική δυναμώνει για να δημιουργήσει μια διαφορετική εμπειρία του χώρου. Η Ε. αρχίζει να κινείται πιο γρήγορα. Οι **αναπαραστάσεις του χώρου** αποκτούν μια διαφορετική ποιότητα. Όμως αυτοί που περιμένουν δυσανασχετούν, εκνευρίζονται, αισθάνονται ότι το σημείο που επέλεξαν να καθίσουν παραείναι απομακρυσμένο. Αρχίζουν να βιώνουν το χώρο ως «ξένο», κατασκευάζουν έναν **χώρο αναπαράστασης** ανοικειότητας. Επιλέγουν να φύγουν αφήνοντας άδειο το τραπεζάκι που καθόντουσαν. Η **υλικότητα του χώρου** αλλάζει. Η Ε. δέχεται παρατήρηση από τον εργοδότη της, ο **σχεσιακός χώρος** αποκτά ένταση.*

Βλέπουμε λοιπόν, πώς η ολίσθηση ανάμεσα στις διαφορετικές διαστάσεις και κατανοήσεις του «χώρου» συμβάλλει στην κατανόησή του ως μια συνθήκη· μια *συνθήκη χωρικότητας* η οποία παράγεται και ταυτόχρονα παράγει. Στο πλαίσιο αυτό, ο χώρος είναι ένα *προϊόν αλληλεξαρτήσεων* (Massey 2001), συγκροτείται μέσα από υλικές και συμβολικές σχέσεις και πρακτικές (Βαΐου κ.α. 2002), όμως οι σχέσεις αυτές δεν είναι ποτέ παγιωμένες, σταθερές και ίδιες, ούτε και οι πρακτικές ορισμένες και προβλέψιμες. Αντίθετα, λειτουργούν πάντα στη σφαίρα της *πολλαπλότητας* και της *ενδεχομενικότητας*. Έτσι, η συνύπαρξη και αλληλοδιαπλοκή διαφορετικών τροχιών και πεδίων δράσης καθιστά τη χωρική συνθήκη ανοιχτή, απρόβλεπτη, υπό συνεχή διαμόρφωση και διαπραγμάτευση, με αποτέλεσμα ο χώρος

να βρίσκεται συνεχώς «εν τω γίνεσθαι» (Massey 2001: 34). Ο χώρος λοιπόν ως ανοιχτή συνθήκη, ως η σφαίρα της πολλαπλότητας, έχει την ικανότητα να συγκροτεί και υλικοποιεί τις σχέσεις και τις πρακτικές. Η διαδικασία συγκρότησης του ενσωματώνει τόσο τις υπαρκτές, όσο και τις ενδεχόμενες, μεταβλητές και μελλοντικές σχέσεις και έτσι η χωρικότητα γίνεται αναπόσπαστο κομμάτι παραγωγής του κοινωνικού, γίνεται πηγή παραγωγής νέων χώρων, νέων σχέσεων, νέων πρακτικών (Lefebvre 1991: 73).

Το να σκεφτόμαστε επομένως το «χώρο» ως μια *παραγωγική συνθήκη χωρικότητας* «εν τω γίνεσθαι», η οποία συγκροτείται οριακά μέσα σε/από τη διαλεκτική ένταση απόλυτων διαστάσεων και υλικών ποιοτήτων, σχετικών γεωμετριών και αναπαραστατικών συσχετισμών, σχεσιακών και βιωματικών χωρικών εμπειριών ενώ ταυτόχρονα συγκροτεί υλικές, σχεσιακές, αναπαραστατικές και βιωματικές σχέσεις, θα βοηθήσει στη μελέτη των εργασιακών κουλτούρων που θα εστιάσει η έρευνα ως μια αδιάσπαστη συνάρθρωση εργασιακών πρακτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων με σημασιοδοτήσεις και κοινωνικοπολιτισμικά νοήματα.

3.2. Οι χώροι της συμβολικής οικονομίας

Οι χώροι που επιλέχθηκαν για να αποτελέσουν το πεδίο έρευνας έχουν κοινά χαρακτηριστικά ως κλίμακα και τύποι επιχειρήσεων και ως προς τη σχέση που έχουν με τη γειτονιά και την πόλη. Τοποθετημένοι σε περιοχές του ευρύτερου κέντρου της Αθήνας, συμπυκνώνουν πολλά από εκείνα τα στοιχεία που διαμορφώνουν και εκφράζουν τις ίδιες τις τοπικές, πολιτισμικές και επιχειρηματικές, κουλτούρες των περιοχών στις οποίες χωροθετούνται.

Οι δύο χώροι βρίσκονται στην περιοχή των Άνω Πετραλώνων, μια περιοχή που βιώνει τον τελευταίο καιρό μια χωροκοινωνική μετάβαση εξαιτίας της μείωσης των δραστηριοτήτων μεταποιητικού χαρακτήρα και της αύξησης των δραστηριοτήτων αναψυχής. Οι επιχειρήσεις αυτές είναι σχετικά καινούργιες, εγκαταστάθηκαν στην περιοχή στα πλαίσια των γενικότερων τάσεων «αποκέντρωσης» των χώρων της συμβολικής οικονομίας από τις παραδοσιακές περιοχές συγκέντρωσης τους και εκμεταλλευόμενες τις χαμηλές αξίες των ακινήτων και τον ιδιαίτερο τοπικό χαρακτήρα της περιοχής, αποτέλεσαν, σε αρκετές περιπτώσεις, επιχειρηματικές διεξόδους/ευκαιρίες για νέους μικροκεφαλαιούχους στην εποχή

της οικονομικής κρίσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι αρκετοί από τους/τις ιδιοκτήτες/-τριες των χώρων είναι παράλληλα και νέοι κάτοικοι της περιοχής, καθώς και αρκετοί από τους/τις εργαζόμενους/-νες (βλ. Δεληγκάρη κ.α. 2012).

Οι υπόλοιποι δύο χώροι βρίσκονται σε δύο περιοχές που έχουν κατά κάποιο τρόπο παγιώσει τις δραστηριότητες αναψυχής ως βασικό στοιχείο διαμόρφωσης του τοπικού τους χαρακτήρα, και παρότι αυτό έχει γίνει μέσα από διαφορετικές κουλτούρες, παρουσιάζουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το ότι και οι δύο είναι σχετικά παλαιότερες επιχειρήσεις και ανήκουν σε γυναίκες ιδιοκτήτριες. Το πρώτο βρίσκεται στην περιοχή των Εξαρχείων και το δεύτερο στην περιοχή του Ψυρρή.

Αν και παρουσιάζουν διαφορετικά πρότυπα ιδιοκτησιακού χαρακτήρα και οργάνωσης της εργασίας, οι χώροι αυτοί απασχολώντας περίπου 2- 10 εργαζόμενους και εργαζόμενες την ημέρα⁶, συμπυκνώνουν στη λειτουργία τους όλους εκείνους τους τρόπους που η «συμβολική οικονομία», μέσα από τη διαπλοκή του επιχειρηματικού κεφαλαίου με τα πολιτισμικά σύμβολα και νοήματα (Zukin 2006[1995]), καθιστά εν τέλει τα σώματα των εργαζομένων «υλικά σημαινόμενα» (Wolkowitz, 2006:83). Στα πλαίσια λοιπόν που οι σχέσεις αλληλεπίδρασης των χώρων με τη γειτονιά και οι τρόποι που διαπραγματεύονται τις τοπικές κουλτούρες αποτελούν από μόνα τους μια ολόκληρη άλλη ερευνητική εργασία, το πεδίο έρευνας σε εμπειρικό επίπεδο θα «περιοριστεί» εδώ στις χωρικές που [ανα]παράγονται στη μικρο-κλίμακα του χώρου των συγκεκριμένων επιχειρήσεων.

3.3. Οι συνεντεύξεις/αφηγήσεις των εργαζομένων

Πριν την διεξαγωγή των συνεντεύξεων, πραγματοποιήθηκε συνέντευξη/συζήτηση με μια «προνομιακή πληροφορήτρια», προκειμένου να γίνει μια πρώτη επαφή και εξοικείωση (βλ. και Βαΐου κ.α. 2007) με τα στοιχεία εκείνα που συγκροτούν το περιβάλλον εντός του οποίου διαμορφώνονται οι εμπειρίες των γυναικών που εργάζονται ως σερβιτόρες σε καφετέριες και μπαρ. Η προνομιακή πληροφορήτρια, η Θάλεια, είναι στην ηλικία των 30, έχει εργαστεί στο παρελθόν ως σερβιτόρα σε ένα καφέ-μπαρ στην περιοχή των Εξαρχείων και μέσα από τις σπουδές της έχει έρθει σε επαφή με ζητήματα φύλου. Η Θάλεια μου

⁶ Και στις τέσσερις επιχειρήσεις που αποτέλεσαν το πεδίο έρευνας η εργασία οργανωνόταν σε δύο βάρδιες τη μέρα με 1 έως 4 εργαζόμενους και εργαζόμενες ανά βάρδια.

αφηγείται την δικιά της εμπειρία στο συγκεκριμένο χώρο εργασίας η οποία διαμεσολαβείται από τρία βασικά χαρακτηριστικά, το γεγονός ότι μας συνδέει μια σχέση φιλικής οικειότητας, τη βιωματική αποστασιοποίηση εξαιτίας του χρονικού διαστήματος που υπάρχει ανάμεσα στην εμπειρία της εργασίας και την αφήγηση στο σήμερα και τέλος τη συνειδητή οπτική του φύλου μέσω της οποίας πολύ συχνά τοποθετούνταν κατά τη διάρκεια της εργασίας της στη θέση της «εξωτερικής παρατηρήτριας».

«Αν κάνεις μια ερώτηση του τύπου ‘ποιά θεωρείς προσόντα στη δουλειά’, εγώ πιστεύω θα αρχίσουν να σου λένε ‘... να είμαι πάρα πολύ γρήγορη, να είμαι τακτική, να φτιάχνω καλό καφέ...’. (...) όταν δεν έχεις και τα ερεθίσματα να αντιληφθείς πόσο έμφυλα προσδιορίζεσαι στο χώρο, ενδεχομένως μπορεί να περάσει... να είναι στο πίσω μέρος του μυαλού σου, κατάλαβες; Θα σου πούνε κάποιοι το ‘ευγενικός’, αλλά το ‘ευγενικός’ από μόνο του δεν λέει κάτι... γιατί και σε ένα γραφείο αν πας πρέπει να είσαι ευγενικός. Εκεί πρέπει να είσαι ευγενικός με μια άλλη έννοια. Εγώ το πιστεύω... Δηλαδή κάποια πράγματα θεωρούνται τόσο δεδομένα που δεν τα... », Θάλεια

Η Θάλεια επισημαίνοντας το πόσο υπόρρητα υπάρχουν ενσωματωμένες οι έμφυλες σημασιοδοτήσεις στους τρόπους οργάνωσης και επιτέλεσης της εργασίας και το πόσο παγιωμένες είναι τελικά αυτές οι σημασιοδοτήσεις, παρείχε ένα σημαντικό πρώτο υλικό για την έρευνα, η επεξεργασία του οποίου συνέβαλλε στη διαμόρφωση των βασικών θεματικών διερεύνησης. Στις αφηγήσεις που αποτελούν το υλικό της έρευνας, επομένως, θα ανιχνευτούν:

1. Η σχέση με την συγκεκριμένη δραστηριότητα ως επαγγελματική επιλογή μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της ζωής και τη βιογραφική πορεία των ερευνώμενων, ιδιαίτερα σε σχέση με τις σπουδές, την προηγούμενη επαγγελματική εμπειρία, τα επαγγελματικά πλάνα και τις επιθυμίες τους.
2. Η σχέση που αναπτύσσουν με τα υπόλοιπα άτομα του εργασιακού χώρου: με τους/τις εργοδότες/-τριες, με τους/τις συναδέλφους, με τους/τις πελάτες/-τισσες.

3. Οι πρακτικές και οι διαδικασίες μέσω των οποίων υλοποιούνται οι παραπάνω σχέσεις: καθήκοντα, κινήσεις ρουτίνες, συζητήσεις, διεκδικήσεις. Ο καταμερισμός εργασίας.
4. Πώς οι πρακτικές αυτές λειτουργούν ως διαδικασίες σωματοποίησης. Ποια η φύση της εργασίας που επιτελούν και τι θεωρούνται/ γίνονται αντιληπτά/κατασκευάζονται ως προσόντα.
5. Η σύνδεση των πρακτικών και των διαδικασιών αυτών με το χώρο. Με ποιον τρόπο βιώνουν το χώρο στην υλική και συμβολική του διάσταση. Πώς συμμετέχουν στη διαμόρφωση του χώρου αυτού.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. εδώ, σελ.5), η κάθε περίπτωση μελέτης αποτελεί μια «ιδιαιτέρη καθολικότητα», καθώς οι ατομικές δράσεις, πρακτικές και αντιλήψεις συμπυκνώνουν και εσωτερικοποιούν ευρύτερες κοινωνικές δομές και σημασιοδοτήσεις. Για να αναδειχθεί αυτή η ποιοτική διαλεκτική σχέση ειδικού-γενικού επομένως, είναι απαραίτητη η εστίαση σε μια μικρή κλίμακα και η ανάλυση των περιπτώσεων σε βάθος. Για το λόγο αυτόν, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με έξι εργαζόμενες από τους τέσσερις διαφορετικούς εργασιακούς χώρους στο χρονικό διάστημα από 1/3/14 έως 21/4/14. Η επαφή μαζί τους έγινε μέσω ενός ευρύτερου φιλικού δικτύου εξασφαλίζοντας έτσι το κλίμα εμπιστοσύνης που είναι απαραίτητο σε τέτοιου είδους ερευνητικές διαδικασίες (βλ. Λυδάκη 2001). Χρησιμοποιούνται ψευδώνυμα για τις ερευνώμενες, τις επιχειρήσεις που εργάζονται και όσους/όσες αναφέρουν στις αφηγήσεις τους, προκειμένου να προστατευτούν τα προσωπικά τους δεδομένα αλλά και να εξασφαλιστεί η ροή ανάγνωσης και η δυνατότητα ανασύνθεσης της προσωπικής αφήγησης της κάθε μίας.

- i. Η Άννα, 28 χρονών, εργάζεται στα Εξάρχεια, κατοικεί στα Εξάρχεια. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη [1/3/14] εργαζόταν 7 μήνες στο συγκεκριμένο χώρο, 4 μέρες/εβδομάδα. Αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου τις βάρδιες καλύπτοντας ταυτόχρονα και το πόστο του μπαρ και το πόστο του σέρβις. Έχει εργαστεί στο παρελθόν στον ίδιο κλάδο και έχει ολοκληρώσει σπουδές γεωλογίας σε μεταπτυχιακό επίπεδο.
- ii. Η Ναταλία, 31 χρονών, εργάζεται στα Πετράλωνα, κατοικεί στο Κουκάκι. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη [8/3/14] εργαζόταν 1 χρόνο στο συγκεκριμένο χώρο, 4 μέρες/εβδομάδα. Δεν έχει εργαστεί στο παρελθόν στον ίδιο κλάδο και έχει ολοκληρώσει σπουδές δημοσιογραφίας και υποκριτικής.
- iii. Η Ηλέκτρα, 24 χρονών, εργάζεται στου Ψυρρή, κατοικεί στα Εξάρχεια. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη [13/3/14] εργαζόταν 7 μήνες στο συγκεκριμένο χώρο, 5 μέρες/εβδομάδα. Δεν έχει εργαστεί στο παρελθόν στον ίδιο κλάδο και σπουδάζει κοινωνική ανθρωπολογία.
- iv. Η Μαρία, 30 χρονών, εργάζεται στα Πετράλωνα, κατοικεί στο Φάληρο. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη [10/4/14] εργαζόταν 1 χρόνο, 3 ημέρες/εβδομάδα. Έχει εργαστεί στον ίδιο κλάδο στο παρελθόν και έχει ολοκληρώσει πολιτισμικές σπουδές σε μεταπτυχιακό επίπεδο.
- v. Η Δανάη, 30 χρονών, εργαζόταν στα Πετράλωνα, κατοικεί στα Πετράλωνα. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη [17/4/14] είχε σταματήσει να εργάζεται ένα χρόνο πριν για να ολοκληρώσει τις σπουδές της στην Ψυχολογία. Στο συγκεκριμένο χώρο εργαζόταν για 2 χρόνια, 4 μέρες/εβδομάδα. Έχει εργαστεί στο παρελθόν στον ίδιο κλάδο και έχει ολοκληρώσει σπουδές υποκριτικής.
- vi. Η Έλλη, 31 χρονών, εργάζεται στα Πετράλωνα, κατοικεί στους Αμπελόκηπους. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη [21/4/14] εργαζόταν 2,5 χρόνια, 4 μέρες/εβδομάδα. Έχει εργαστεί ελάχιστα στο παρελθόν στον ίδιο κλάδο και έχει ολοκληρώσει σπουδές αρχιτεκτονικής και κοσμήματος.

ψευδώνυμο εργαζόμενης	Άννα	Ηλέκτρα	Ναταλία	Έλλη	Δανάη	Μαρία
τόπος εργασίας	Εξάρχεια	Ψυρρή	Άνω Πετράλωνα			
εργασιακός χώρος	A	B	Γ			Δ
ιδιοκτησιακός χαρακτήρας χώρου	1 ιδιοκτήτρια		4 -5 ιδιοκτήτες			
ηλικία	28	24	31	31	30	30
σπουδές	γεωλογία	κοινωνική αθροπολογία*	δημοσιογραφία & υποκριτική	αρχιτεκτονική & κόσμημα	ψυχολογία* & υποκριτική	πολιτισμικές σπουδές
τόπος διαμονής	Εξάρχεια	Εξάρχεια	Κουκάκι	Αμπελόκηποι	Άνω Πετράλωνα	Φάληρο
χρονικό διάστημα εργασίας [έως την ημερομηνία της συνέντευξης]	7 μήνες	7 μήνες	1 χρόνο	2,5 χρόνια	2 χρόνια [έως και 1 χρόνο πριν]	1 χρόνο
ωράριο εργασίας [ημέρες/εβδομάδα]	4	5	4	4	4	3
προηγούμενη εμπειρία στον κλάδο	ναι			ναι	ναι	ναι
μέλος συνδικάτου ή σωματείου κλάδου		ναι				

πίνακας 1 _ Στοιχεία ερευνώμενων

Τα δεδομένα που παρήχθησαν από την επεξεργασία και ανάλυση των αφηγήσεων οργανώθηκαν, βάσει των θεματικών διερεύνησης, σε εννιά επιμέρους κεφάλαια/κατηγορίες.

01 Το σέρβις ως επαγγελματική επιλογή _όταν το προσωρινό «κανονικοποιείται»

Η σχέση που αναπτύσσουν οι ερευνώμενες με την εργασία στο σέρβις χαρακτηρίζεται από μια αντιφατική αίσθηση επαγγελματικής αποταύτισης από τη μια και ταυτόχρονα εργασιακής κανονικοποίησης από την άλλη.

«Εγώ τελείωσα ένα μεταπτυχιακό τον Ιούνη, οπότε ψάχνω για την κανονική μου δουλειά...», περιγράφει η Άννα και μου αναφέρει ότι έχει εργαστεί πάνω σε αυτό που σπούδασε «... μόνο χωρίς λεφτά... γενικά από τέτοιες δουλειές έχω ξαναδουλέψει άλλες δύο τρεις φορές (...) κοίτα, για έναν κόσμο που έχει σπουδάσει και θέλει να κάνει αυτό που σπούδασε, είναι λίγο ρε παιδί μου, παθαίνεις ένα υπαρξιακό του τύπου χάνω χρόνο, κάνω-ράνω... αλλά μπορείς να βρεις ένα ενδιαφέρον.(...) Αν με πάρουν κάπου που να έχει σχέση με αυτό που έχω σπουδάσει, θα φύγω... σίγουρα είμαι σε φάση... είναι προτεραιότητα αυτό... αλλά αν δεν βρω κάπου που να έχει αυτό που σπούδασα, δε φεύγω από δω...(...) απλά δεν μπορώ να κάτσω πολλά χρόνια για άλλους λόγους, γενικά ότι θες να κάνεις αυτά που έχεις στο νου σου, όχι κάτι άλλο... δηλαδή η προσωρινότητα σε αυτά πάει κάπως έτσι, όχι ότι... δηλαδή, εκτός από αυτό νομίζω ότι και άλλα καφέ είναι καλά και κάποιιοι θα μπορούσαν να δουλεύουν και χρόνια, αλλά θέλει κάτι να κάνει άλλο, γιατί είτε σπούδασε, είτε έχει... χόμπι, κάτι...».

Οι ερευνώμενες, βιώνοντας την εργασία τους ως μια αναγκαία λύση βιοπορισμού η οποία συνδέεται με τη δυσκολία να εργαστούν στον τομέα των σπουδών τους ή να βρουν μια εργασία «ιδανικότερη» από αυτήν, τοποθετούνται και εντάσσονται στις εργασιακές διαδικασίες μέσα από μια διαφορούμενη, αντιφατική και ευέλικτη εργασιακή συνθήκη (βλ. Βαΐου κ.α. 2002).

Η Έλλη μου περιγράφει « ... είχα συνειδητοποιήσει ότι θέλω μια δουλειά, ας πούμε που δεν θα με αποσπά πολύ από άλλες δραστηριότητες, θα είναι εύκολη σχετικά και δεν θα μου σπαταλά ενέργεια πέραν των ωρών που δουλεύω εκεί πέρα... εγώ ξεκίνησα να δουλεύω δύο

μέρες και ζήτησα να δουλεύω και τρίτη που θα ήταν το ιδανικό, αλλά έπρεπε να διαλέξω μεταξύ δύο ή τέσσερις και διάλεξα τέσσερις μέρες, που είναι πολύ κουραστικό... εγώ είμαι 2,5 χρόνια... λέω εκεί στα 3 να λήξει... για να ζοριστώ και να αναλάβω την ευθύνη του κοσμήματος πιο σοβαρά... βασικά είχα πει μέσα στα 2 χρόνια θα το σταματούσα, το 3 είναι οριστικό, δεν θέλω να το τραβήξω παραπάνω... γενικά είναι μια δουλειά που μαθαίνεται και μπορεί να την κάνει ο οποιοσδήποτε... κι επειδή είναι λίγο φλου και το πρόγραμμα και οι μέρες δουλειάς μπορείς να το ρυθμίσεις στην πορεία, δηλαδή αν δεις ότι χρειάζεσαι περισσότερα χρήματα, μπορείς να ζητήσεις να δουλεύεις μια επιπλέον μέρα, αν δεις ότι είσαι εντάξει μπορείς να μειώσεις τις μέρες σου, οπότε υπάρχει λίγο αυτό το... μη δεσμευτικό που νομίζω όλους τους βολεύει...».

Η αμφισημία και η ευελιξία δημιουργώντας ένα ασαφές πλαίσιο σημασιοδότησης για τη «φύση» της ίδιας της εργασίας επηρεάζει τους τρόπους οργάνωσης της και εν τέλει τους τρόπους συγκρότησης των έμφυλων ταυτοτήτων των εργαζόμενων.

Η Ναταλία μου λέει «Παρεμπιπτόντως χτες έκλεισα ένα χρόνο... και είναι περίεργο γιατί όταν πήγα είπα... ξέρεις... θα φύγω νωρίς, δηλαδή κάτι θα βρεθεί, ψάχνω παράλληλα... ψάχνω... ψάχνω... κατά βάση κοιτάω για δουλειές γραφείου, γραμματειακή υποστήριξη, τέλος πάντων οτιδήποτε θα μπορούσε να είναι τέτοιας φύσεως». Μου περιγράφει ότι η ιδανική δουλειά για να φύγει από το καφέ που εργάζεται τώρα θα ήταν μια δουλειά γραφείου σε συνθήκες πενθήμερης οκτάωρης απασχόλησης με έναν σταθερό μισθό, μεγαλύτερο από τις απολαβές που έχει ως σερβιτόρα και μη ιδανικά «...απλά μια δουλειά που να μην είναι τέτοιας φύσεως που να μου αποφέρει περισσότερα από αυτό που βγάζω...». Λίγο αργότερα που περιγράφει μια θέση που της προτείνανε από μια εταιρία με περισσότερες ώρες εργασίας και χαμηλότερες απολαβές την οποία αρνήθηκε καταλήγοντας «(...) για αυτό και είπα ότι δεν πρόκειται να αφήσω το Υποβρύχιο αν δεν βρω κάτι άλλο. Γιατί καλώς ή κακώς βγαίνει τώρα. (...) Στο Υποβρύχιο είμαι αυτόνομη υπό την έννοια ότι νοίκιασα δικό μου σπίτι, γενικά είναι λίγα τα έξοδα, μου φτάνει για να περνάω τον μήνα μου, να συντηρώ το αυτοκίνητο μου... εντάξει έχει μεταβληθεί η ζωή μου αρκετά γιατί πλέον είναι δικά μου τα έξοδα, όλα... όμως βγαίνει κουτσά στραβά».

Η εργασία των γυναικών ως σερβιτόρες στους συγκεκριμένους χώρους μετατρέπεται από περιστασιακή σε «κανονική» στα πλαίσια που αποτελεί την καθημερινή εργασιακή πρακτική που οργανώνει τις συνθήκες τόσο της οικονομικής όσο και της κοινωνικής τους ζωής. Έτσι, παρά το γεγονός ότι τα επαγγελματικά τους πλάνα και οι επιθυμίες τους για το μέλλον δεν συμπυκνώνονται στους συγκεκριμένους εργασιακούς χώρους, παρά το ότι στις αφηγήσεις τους συχνά την χαρακτηρίζουν ως «εξτρά δουλειά», «παράλληλη δουλειά» ή «μη-κανονική δουλειά», η εργασία αυτή αποτελεί τη βασική [και μοναδική] πηγή εισοδήματος που τους επιτρέπει να οργανώνουν με αυτονομία τη ζωή τους.

Έτσι η Ναταλία θα μου πει χαρακτηριστικά «... όχι... δεν μου αρέσει καθόλου... αλλά θα σου πω κάτι... εκτιμώ πάρα πολύ το γεγονός ότι βιοπορίζομαι από αυτό, για αυτό και προσπαθώ να είμαι καλά και με τον εαυτό μου και με τους άλλους γύρω μου...».

Οι εργαζόμενες παρά την αίσθηση αμφιταλάντευσης και αποταύτισης, δεσμεύονται στις εργασιακές διαδικασίες, στις απαιτήσεις, στα ωράρια και τις ανάγκες των επιχειρήσεων και αυτό διαμορφώνει τους ρόλους και τις ταυτότητες τους μέσα από άνισες έμφυλες σχέσεις δύναμης.

«Όλες είμαστε σε φάση που ή σπούδαζαν ή δεν μπορούσαν να δουλέψουν στον τομέα που έχουν σπουδάσει, οπότε το βλέπαμε σαν ένα μέσο επιβίωσης, αλλά παροδικό, περιστασιακό... με σοβαρότητα το βλέπουν όλες οι κοπέλες, αλλά όχι σαν κάτι στο οποίο θέλουν να εξελιχθούν», Έλλη.

Η ευελιξία και η μη-σταθερότητα ως χαρακτηριστικά της εργασίας τους, αν και συχνά βιώνονται από τις ίδιες ως ένα πλεονέκτημα για τη συγκεκριμένη περίοδο της ζωής τους και τα πλάνα τους, τοποθετεί τη «φύση» της εργασίας στο σέρβις ολοένα και περισσότερο οριακά ανάμεσα στο τυπικό και το άτυπο, ανάμεσα στην «αμοιβή» και το «χαρτζιλίκι» (βλ. Βαΐου κ.α. 2002).

Η Μαρία μου περιγράφει «... δούλευα στην αρχή κάτι 5ωρα βραδινά που είχαν για εξτρά λόγω καλοκαιριού και ήμουν εκεί 4-5 φορές... μετά έγινε πιο... άρχισα να δουλεύω κανονικά, έγινε λιγότερο... τώρα οι βασικές μου μέρες... καλά γενικά από αρχή της χρονιάς οι βασικές

μου μέρες ήταν να ναι δύο, αλλά μετά κάπως έχει τύχει πολλές φορές να δουλέψω 5 φορές... τώρα σαββατοκύριακα πρωί και Πέμπτη βράδυ... αλλά δούλεψα αρκετά φέτος... οπότε εκεί που έλεγα πάλι δεν θα... καθόλου με τα λεφτά... αλλά εντάζει τελικά... είναι 40 ευρώ, συν τα τιπς... ένσημα μου κολλάνε, απλά δεν είναι όλα... δηλαδή εγώ ακόμη ανανεώνω την κάρτα του ΟΑΕΔ... είναι πολύ λιγότερα από τις ώρες που δουλεύεις τα ένσημα που παίρνεις...» και λίγο αργότερα θα μου πει «... ναι, αν έβρισκα ιδανικά κάτι που μου άρεσε και μπορούσα να ζήσω μόνο από αυτό θα... απλά μετά είναι αυτό που νομίζω ότι, που λένε όλοι 'ε, να κρατήσω και μια μέρα στο μπαρ... τι πειράζει;'. Και ξέρεις ότι παίρνεις 50 ευρώ, 40 πες συν τα τιπς, ξέρεις ότι φεύγεις με 50 ευρώ...».

Οι ευέλικτες εργασιακές δομές που επικρατούν στον τομέα του σέρβις, έρχονται να εντατικοποιηθούν στα πλαίσια των ευρύτερων συνεπειών που έχουν επιφέρει οι κυρίαρχες δημοσιονομικές στρατηγικές που επιβάλλονται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα στην εργασία και τις εργασιακές σχέσεις. Όμως η αμφισημία που χαρακτηρίζει το σέρβις για τις ερευνώμενες και η οριακή φύση του ανάμεσα στο τυπικό και το άτυπο, αναδεικνύει τις συνέχειες που επικρατούν στις συνθήκες παραγωγής των εργασιακών σχέσεων και του καταμερισμού εργασίας σε σχέση με τις έμφυλες κυρίαρχες νοηματοδοτήσεις μεταξύ αμειβόμενης και μη- αμειβόμενης εργασίας (βλ. Sinclair 1991, McDowell 2009).

Η Ηλέκτρα περιγράφει «... δεν είναι και ακριβώς απόφαση, αποτελεί τέλος πάντων, κατά βάση, ανάγκη στο βαθμό του ότι είναι κάτι το οποίο όντως πια μπορείς να το κάνεις, να βγάζεις κάποια λεφτά, αν ζεις έτσι όπως ζω εγώ... τα λεφτά που μπορώ να βγάλω από μια τέτοια δουλειά μου είναι αρκετά. Και νομίζω ότι μπορείς σε αυτή την ηλικία να τρέφεσαι από αυτή τη δουλειά, να ζεις», ενώ ταυτόχρονα υποστηρίζει ότι «... το σερβιτορίκι κατά βάση είναι μια δουλειά την οποία την κάνεις παράλληλα με κάτι άλλο. Αν και νομίζω ότι αυτό - το συζητάμε και με άλλους φίλους που είναι στο επάγγελμα αυτή τη στιγμή - ότι αυτό τείνει να αίρεται, μέρα με τη μέρα. Δηλαδή αυτή τη στιγμή εγώ, αν και δεν έχω πάρει πτυχίο, νομίζω ότι θα κάνω τη σερβιτόρα και κάτι άλλο για τα επόμενα τουλάχιστον οχτώ εννιά χρόνια της ζωής μου, από τη στιγμή που είμαι και σε ένα κλάδο που δεν υπάρχει και άμεση... δηλαδή τώρα κοινωνικοί επιστήμονες, ότι ξέρω, μεταπτυχιακό στο μεταπτυχιακό στο μεταπτυχιακό, σερβιτόρος, κούριερ, μπλα, μπλα, μπλά...»

02 Στρατηγικές πρόσληψης _ ανάμεσα στο φιλικό/οικογενειακό και το επαγγελματικό

Οι τρόποι με τους οποίους ήρθαν σε επαφή οι ερευνώμενες με τους χώρους εργασίας τους και τις συγκεκριμένες θέσεις απασχόλησης, σε μεγάλο βαθμό βασίζονται σε μια υπάρχουσα φιλική/οικογενειακή δικτύωση. Έχοντας ήδη συζητήσει με την προνομιακή πληροφορήτρια σχετικά με τις στρατηγικές πρόσληψης στο χώρο που η ίδια εργαζόταν εντόπισα ότι σε σημαντικό βαθμό αυτές συγκροτούνται γύρω από το θέμα της εμπιστοσύνης από την μεριά των εργοδοτών/-ριών προς την εργαζόμενη, αίσθημα το οποίο εξασφαλίζεται μέσω αυτής ακριβώς της δικτύωσης.

«... δούλευε μια φίλη μου εκεί, οπότε εγώ πήγαινα συχνά να βλέπω τη φίλη μου... σε κάποια φάση χρειαζόμουν λεφτά... ε με ήξεραν ήδη... εγώ νομίζω ότι έπαιξε και το ότι υπήρχε ένα κλίμα εμπιστοσύνης... ε κι έτσι πήγα... δεν είχα δουλέψει ποτέ πριν σερβιτόρα... βασικά θα έφευγε η φίλη μου και τους είπε 'μήπως να έρθει να με αντικαταστήσει η Θάλεια μέχρι να βρείτε;'», Θάλεια.

Μια αντίστοιχη δικτύωση έφερε και την Άννα σε επαφή με την εργοδότρια της: *«Δούλευε η φίλη μου και έφυγε και ήταν πολύ καλά τα λεφτά, κάπως ήμασταν σε φάση 'δεν το αφήνουμε'. Αυτό το είχε βρει πρώτα αυτή η φίλη και είχε πάρα πολύ καλή σχέση, και ήταν σε φάση αν εγώ φύγω, πρώτον θα θέλω να πάρει κάποιος τη δουλειά μου που ήταν πολύ καλή, και δεύτερον δεν ήθελε να την κρεμάσει (...). Τέλος πάντων δημιουργείται μια σχέση εμπιστοσύνης, ότι αυτή μπορεί να σε αφήσει και να πάει αυτή όπου θέλει κι εσύ να είσαι στο μαγαζί».*

Αντίστοιχα, η Μαρία θα μου πει: *« Ξέραμε... ένας φίλος μας ξέρει το παιδί που δουλεύει και ξέρει και το ένα παιδί που το έχει οπότε... γιατί στο Σπίρτο δουλεύουν μόνο από... ο ένας πάει από τον άλλον... δεν είναι πολύ εύκολο να περάσεις και να σε πάρουνε...».*

Σε ορισμένες περιπτώσεις η σχέση που διαμεσολαβεί για την εξασφάλιση της εμπιστοσύνης είναι στενά οικογενειακή, όπως στην περίπτωση της Ναταλίας και της Ηλέκτρας.

«Ένας από τους ιδιοκτήτες, που έχουμε μεγαλώσει μαζί, οι γονείς μας ήταν φίλοι από παλιά... όταν έκλεισε το περιοδικό που δούλευα μπήκα στο επίδομα... και μετά ήρθα στο Υποβρύχιο, έτσι κατέληξα στο Υποβρύχιο... έφυγε η Κατερίνα, μου το χε πει ο Κώστας.... εγώ δεν είχα ξαναδουλέψει ποτέ σέρβις και τέτοια... (...) μίλαγα μαζί του.... κι έτσι ήρθα στο Υποβρύχιο... που δεν είχα ξαναπιάσει δίσκο στη ζωή μου ποτέ... και ήτανε πολύ περίεργο... γιατί έπεσα και στα βαθειά κατευθείαν...», Ναταλία.

Η Ηλέκτρα θα περιγράψει «... έτυχε και η ιδιοκτήτρια να είναι νονά μου κι έφυγε μια κοπέλα και μου είπε 'Αν θες, έλα να δοκιμάσουμε κλπ... οπότε εντάζει σχετικά με το φιλικό κλίμα σε αυτό το κομμάτι...».

Η φιλική/ οικογενειακή δικτύωση μέσω της οποίας προσλαμβάνονται οι εργαζόμενες, ως στρατηγική εξασφάλισης της εμπιστοσύνης από τη μεριά των εργοδοτών, λειτουργεί ως μια φαντασική κατασκευή συνδέσεων και ταυτίσεων και παράγει εν τέλει τους χώρους εργασίας ως χώρους αναπαράστασης «οικιακών» οικογενειακών και συγγενικών σχέσεων. Οι ερευνώμενες από τη μεριά τους, πολύ συχνά αναφερόμενες στον εργασιακό τους χώρο με εκφράσεις όπως *μικρό μαγαζί, ζεστός, φιλικός χώρος, οικογενειακό κλίμα*, δημιουργούν μια οριακή αναπαράσταση του ως προς τον τρόπο που τον βιώνουν ως εργασιακά έμφυλα υποκείμενα.

Έτσι η Ναταλία θα πει χαρακτηριστικά «(...) γιατί το νοιάζομαι το μαγαζί γιατί τα δύο κιόλας παιδιά είναι φίλοι αδελφικοί. Οπότε το νοιάζομαι...»

Στα πλαίσια αυτά οι ερευνώμενες καλούνται να εμπλακούν σε μια οικονομική συνδιαλλαγή και διαπραγμάτευση που ανήκει στο πεδίο της αμειβόμενης εργασίας, της δημόσιας σφαίρας και του δημόσιου χώρου, η οποία όμως συγκροτεί τις σχέσεις δύναμης μέσω αναπαραστάσεων φιλικών και οικογενειακών σχέσεων και ρόλων. Η διαπλοκή αυτή, στο βαθμό που θολώνει τα όρια ανάμεσα στο εργασιακό και το φιλικό/οικογενειακό, καθιστά πολύπλοκο και αμφίσημο το πεδίο στο οποίο τα έμφυλα υποκείμενα συγκροτούνται μέσω των εργασιακών πρακτικών (βλ. Βαΐου κ.α. 2002). Οι «αρμοδιότητες», τα «καθήκοντα», η «συνεργασία», οι «δικαιώσεις» διαπλέκονται με τη «βοήθεια», το «νοιάξιμο», τη

«συμπάθεια», την «ντροπή», καθιστώντας εν τέλει τους εργασιακούς ρόλους και τον καταμερισμό εργασίας όχι μόνο a priori άλλα και συνεχώς επανεγκαθιδρυόμενα έμφυλο.

Έτσι η Δανάη θα αφηγηθεί « εντάξει, τώρα εκεί η δουλειά ήτανε... φίλοι όλοι... φίλοι;... θέλω να πω ήταν στην ηλικία μας όλοι, με τις βλακείες, με... δεν ήταν κανέννας αφεντικό, με όλα τα λάθη βέβαια μέσα... ξέρεις ενώ μου άρεσε, από την άλλη πιο εύκολα υπομένεις χαζομάρες... ' έγινε κάτι, τώρα να το πω ή θα προσβληθεί; Θα το πάρει κατάκαρδα, ότι δεν νοιάζομαι; '... αυτό το λίγο φιλικό νομίζω με δυσκόλεψε κάποιες φορές... πώς θα πω τώρα ότι θα φύγω;... άλλες τύψεις από κει...».

Ενώ η Ηλέκτρα, η μοναδική από τις ερευνώμενες η οποία είναι μέλος του συνδικάτου εργαζομένων στον κλάδο του επισιτισμού, μου σχολιάζει «... είναι για μένα ένα ερώτημα κιόλας πώς μπορείς να παρέμβεις στον ίδιο χώρο που εργάζεσαι... είναι πολύ μεγάλο το ζήτημα αυτό, εγώ δεν το έχω λήξει... και ειδικά όταν μιλάμε για έναν άνθρωπο που είναι και συγγε... συγγενής σου;... και μια άλλη φίλη που δουλεύει 7 χρόνια στο ίδιο μαγαζί και επί της ουσίας το κρατάει, καλό αφεντικό έχει, δουλεύει και το μαγαζί ταυτόχρονα η κοπέλα... τώρα πολύ δύσκολο, πώς θα πας εκεί να κάνεις παρέμβαση;...».

Ακόμη και στην περίπτωση της Έλλης, η οποία συνήθιζε να επισκέπτεται τον τωρινό χώρο εργασίας της ως πελάτισσα κι έτσι αποφάσισε να απευθυνθεί εκεί για δουλειά, η εμπιστοσύνη αποτέλεσε βασική προϋπόθεση για την πρόσληψη της «... πηγαίναμε στο Υποβρύχιο για ποτό, μου άρεσε το περιβάλλον, θεώρησα ότι είναι έτσι αρκετά χύμα και μπορώ να μάθω εύκολα τη δουλειά χωρίς άγχος και ζήτησα εκεί δουλειά... δεν αισθανόμουν και την άνεση να πάω οπουδήποτε να ζητήσω, ούτε δίσκο δεν ήξερα να κρατάω, δεν ξέρω μου έβγαλε μια άνεση τέλος πάντων το Υποβρύχιο...(...) δεν έδειξα κάποια φοβερή εμπειρία στο χώρο, νομίζω φάνηκε ότι δεν είμαι η καλύτερη σερβιτόρα που θα μπορούσαν να πάρουν, αλλά νομίζω ότι του ενέπνευσα την εμπιστοσύνη από αυτήν την άποψη, ότι μιλούσαμε και μπορούσαμε να συνεννοηθούμε...».

Η εξασφάλιση της εμπιστοσύνης μέσω στρατηγικών πρόσληψης από τους/τις εργοδότες/-τριες που βασίζονται σε υπάρχουσες φιλικές/οικογενειακές δικτύσεις αλλά και διττούς ρόλους ως προς τις οικονομικές διαδικασίες του χώρου, διαμορφώνει και την

μετέπειτα σχέση μεταξύ εργαζομένου/-νης και εργοδότη/-ριας ως εξαρχής τοποθετημένη σε ένα οριακό και διαφορούμενο πλαίσιο σχέσεων. Οι σχέσεις αυτές, ολισθαίνοντας ανάμεσα στο φιλικό/οικογενειακό και το επαγγελματικό, έρχονται να παράγουν μια εργασιακή συνθήκη την οποία οι ερευνώμενες βιώνουν με αμφιθυμία.

Η Ηλέκτρα θα πει«... Αλλά εν τέλει νομίζω ότι η άποψη μου είναι ότι μια δουλειά είναι πάντα δουλειά, ανεξάρτητα αν δουλεύεις με τον πατέρα σου, με τη μάνα σου, με τη νονά σου. Ίσως πολλές φορές είναι και χειρότερο, ειδικά σε τέτοιες περιπτώσεις... το να δουλεύεις με συγγενικό σου πρόσωπο... και η Μαρίνα [η ιδιοκτήτρια] δε νομίζω ότι θα έπαιρνε κάποιον άνθρωπο που δεν τον ξέρει στο μαγαζί... ούτως ή άλλως και το κλίμα μέσα είναι 'Παιδιά, δουλεύουμε για να πάμε καλά, για να βγάλουμε το μεροκάματο μας!' ... με τα καλά και τα κακά αυτής της φράσης... και είναι το κλασσικό πρόβλημα που έχεις σε τέτοιου είδους μαγαζιά, ότι ταυτίζεσαι πολλές φορές και με το ίδιο το μαγαζί...».

Όπως μου λέει η Άννα «...έχεις μεν στο νου σου ότι πάω να δουλέψω σε ένα αφεντικό, με τη συγκεκριμένη σε πιάνει όμως ένα πράγμα ότι αφού με έχει στο νου της, θέλω να την έχω και γω, το οποίο είναι περίεργη συνθήκη κάπως, γιατί ξέρεις ότι εντάξει δεν την βρήκες... καλό μεν, αλλά περίεργο... ».

03 Σχέσεις εμπιστοσύνης _ έμφυλες σχέσεις δύναμης

Από την μεριά των εργαζομένων οι προϋπάρχουσες σχέσεις εμπιστοσύνης που έρχονται να διαμορφώσουν τις συνθήκες παραγωγής των εργασιακών διαδικασιών και του χώρου εργασίας συνδέονται με μια έμφυλη έκφραση της έννοιας της ασφάλειας. Η φιλική/οικογενειακή δικτύωση η οποία εξαπλώνεται πέραν του χώρου εργασίας σε ένα κλιμακούμενο πεδίο επιρροής στο δημόσιο χώρο, δημιουργώντας σχεσιακές χωρικότητες (βλ. Harvey 2005), αναπαράγει τους ρόλους, τις δυνατότητες και τους περιορισμούς που ορίζει το «φύλο» σε διαφορετικά επίπεδα σχέσεων και συναναστροφών.

Η Ναταλία μιλώντας για τη σχέση με τους/τις πελάτες/-τισσες, αναφέρεται σε ένα φαντασιακό ρόλο των πέντε ιδιοκτητών του χώρου ως προστάτες. *«(...) Δεν ξέρω, ίσως επειδή είναι και πολύ ασφαλές το περιβάλλον, ξέρεις είναι όλοι φίλοι και αυτά, αν γίνει κάτι ξέρεις ότι έχεις από πίσω σου πέντε, όχι έναν να επέμβει, πέντε... δεν είσαι μόνη σου, ξεκάρρωτη...», Ναταλία*

Ενώ η Ηλέκτρα μου περιγράφει πώς η εργοδότηρια/νονά της την σύστηνε στους/στις πελάτες/-τισσες του χώρου τονίζοντας την οικογενειακή σχέση που τις συνδέει, προκειμένου να δημιουργήσει μια φαντασιακή συνθήκη ασφάλειας, *«... η νονά μου τον πρώτο καιρό για να με μάθουν όλοι οι γνωστοί, πήγαινε και έλεγε 'Η Ηλέκτρα! Την έχω βαφτίσει.»* εμμονικά... για να μην αποκτάει ο άλλος θάρρος άλλου τύπου ξέρω γω... και γω είχα παραξενευτεί... Μου λέει 'Όχι, άκου που σου λέω.'... και είχε δίκιο τελικά...».

Οι εργαζόμενες αναπαρίστανται ως «προστατευόμενες» εντός έμφυλων, ηλικιακών αλλά και κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούνται στο χώρο και σε σχέση με αυτόν. Με τον τρόπο αυτόν, παράγονται ως ενσώματα έμφυλα υποκείμενα εντός μια κυρίαρχης μήτρας ετεροσεξουαλικών σχέσεων η οποία συγκροτεί καθεστώτα εξουσίας και καταπίεσης (βλ. Butler 2004 και 2006).

Η Δανάη θα μου αναφέρει χαρακτηριστικά, για μία προηγούμενη εργασία της «... από κει εγώ έκανα σχέση με ένα παιδί, οπότε... πάλι, εγώ στα μαγαζιά για κάποιο λόγο είμαι προστατευμένη λίγο... δεν θα μου την πέφτανε εμένα, ξέρεις με τον τρόπο... πώς είναι η σερβιτόρα που της την πέφτει το αφεντικό της, εγώ δεν ήμουν αυτό το πράγμα...»

Η έννοια της ασφάλειας συνδεόμενη με υλικούς/ υπαρκτούς αλλά και νοητούς/μη-υπαρκτούς «κινδύνους» εμφυλοποιείται τόσο στην κλίμακα του χώρου εργασίας όσο και σε αυτήν του δημόσιου χώρου.

Έτσι, η Άννα σχολιάζει σχετικά με το γεγονός ότι στον χώρο εργασίας της τόσο η ιδιοκτήτρια όσο και οι εργαζόμενες είναι γυναίκες «...αν κάτι υπάρχει από άποψη ασφάλειας είναι αργά τη νύχτα... τα διπλανά μαγαζιά είναι φίλοι της και έχουν άντρες ιδιοκτήτες, οπότε υπάρχει ένα... άμα γίνει κάτι. (...) Και γενικά αν είναι κάτι που νοιώθεις λίγο πιο ευάλωτος είναι αυτό, ότι δεν έχει άντρα... και κόσμος υποστήριζε όταν έγινε η ληστεία, ότι λόγω αυτού μπήκανε στο συγκεκριμένο μαγαζί».

Από την άλλη, η αφήγηση της Έλλης για τον τρόπο που την προσέγγισε ένας πελάτης, αναδεικνύει μια αναπαράσταση του χώρου εργασίας της ως ένα περιβάλλον προστατευμένο/ προστατευτικό. *«...περίμενε να σχολάσω, αφού μαζέψαμε όλο το μαγαζί με τα παιδιά, κλείνουμε και παίρνω το ταξί και φεύγω, με το που σταματάω ακούω μια φωνή και είναι ο άλλος που με έχει πάρει από πίσω με το αμάξι, έχει φτάσει στο σπίτι μου για να μου πει ότι θέλει να μιλήσουμε και ότι δεν μπορούσε να μου τα πει στο μαγαζί που δουλεύω. Αυτό εκείνη την ώρα με ξάφνιασε και με φόβισε. Την επόμενη μέρα με τσάτισε. Σκέφτηκα από πού κι ως που ο άλλος με παρακολουθεί μετά τη δουλειά μου...»*

Οι χώροι αναπαρίστανται (βλ. Lefebvre 1991 [1974]) στο συλλογικό φαντασιακό βάσει των κυρίαρχων έμφυλων νοηματοδοτήσεων και πυροδοτούν πρακτικές - συλλογικές και ατομικές - οι οποίες με τη σειρά τους παράγουν τους χώρους ως αναπαραστάσεις έμφυλων χαρακτηριστικών, ως χώρους «ασφαλείς», «προστατευμένους/ προστατευτικούς», «ευάλωτους» ή «διαθέσιμους για εισβολή». Οι πρακτικές αυτές, με ένα πεδίο δράσης πέραν της σχεσιακής διάστασης του χώρου έρχονται να υλοποιήσουν στην κλίμακα της πόλης και του δημόσιου, σχέσεις εξουσίας και να διαμορφώσουν εν τέλει τις συνθήκες παραγωγής των ίδιων των σωμάτων των εργαζομένων.

Έτσι, η αναπαράσταση του χώρου εργασίας της Άννας ως «θηλυκού», είτε παράγει αντίστοιχες πρακτικές είτε όχι, τον νοηματοδοτεί ως ευάλωτο και απειλούμενο, ενώ αντίθετα η αναπαράσταση του χώρου που εργάζεται η Έλλη ως «αρσενικού», τον νοηματοδοτεί ως προστατευμένο/προστατευτικό και πυροδοτεί αντίστοιχες πρακτικές οι οποίες με τη σειρά τους τον αναπαράγουν ως τέτοιο.

«... να αισθανθώ βλέμματα περίεργα από διάφορους έχει συμβεί... αλλά οκ, αυτό συμβαίνει και στο δρόμο που περπατάς, δεν είναι... και άγνωστο...», Έλλη.

04 Εργασιακή ρουτίνα _ επιτελώντας έμφυλα τα εργασιακά καθήκοντα

Οι πρακτικές και οι διαδικασίες που συγκροτούν την εργασιακή ρουτίνα που επιτελούν οι ερευνώμενες εργαζόμενες ως σερβιτόρες ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις μορφές της γυναικείας οικιακής μη-αμειβόμενης εργασίας.

Η προνομιακή πληροφορήτρια μου περιγράφει «Κατά τη διάρκεια της πρωινής βάρδιας έκανα λάντζα, έφτιαχνα καφέδες, μπουφέ, σερβίρισμα... να πλύνεις τα πιάτα (...) επίσης υπήρχαν αυτές οι δουλειές, να βάζουμε μέσα τα σκαμπό, τα τραπεζάκια, να τα βγάζουμε... (...) δεν συζητώ για το καθάρισμα... είχαμε κάτι του τύπου να ναι ο πάγκος τελείως καθαρός, να ναι όλα τα τραπεζάκια τέλεια καθαρισμένα και στη θέση τους οι καρέκλες... και μία τάξη... (...) και να ναι εκεί οι κούπες, και να ναι εκεί τα τέτοια... η χαρά της νοικοκυράς ας πούμε...».

Η Έλλη θα μου περιγράψει «οι αρμοδιότητες μου δεν ήταν ξεκάθαρες, και ακόμη δεν είναι 100% ξεκάθαρες... (...) στη βάρδια κάνουμε κάποια προετοιμασία του τύπου κόβουμε κάποια φρούτα να ναι έτοιμα κλπ, ετοιμάζω τα τραπέζια, τα καθαρίζω, βάζω καταλόγους, ζάχαρη κλπ, γεμίζω τις κανάτες με νερό και στη δουλειά μου: έρχεται ο πελάτης, θα του πάω νερό, θα του αφήσω λίγο χρόνο να σκεφτεί την παραγγελία του, θα πάω να μου πει τι θέλει, θα τον σερβίρω, ότι άλλο χρειαστεί κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί και στο τέλος θα πληρωθώ και θα μαζέψω το τραπέζι, αυτό... και μετά στο κλείσιμο θα καθαρίσουμε λίγο το μαγαζί, θα σκουπίσουμε, θα μετρήσω το ταμείο μου... τουαλέτα: μαζεύω σκουπίδια εγώ, αδειάζω τις σακούλες, τα μεταφέρει κάποιο αγόρι...».

Η Ναταλία θα μου πει «... είναι τεράστιο πρόβλημα το γεγονός ότι σχεδόν όλα περνάνε από τη σερβιτόρα. (...) Εκεί τώρα εμείς οι κοπέλες, καλούμαστε να κάνουμε πολλά... να βάλουμε νερά, να βάλουμε τασάκια, να χτυπήσουμε αποδείξεις, να βάλουμε ξηρούς καρπούς, τις ελίτσες, να βάλουμε οτιδήποτε είναι σε αναψυκτικό και σε μπουκάλι, μύτερες είναι δικά μας, ρακές όλα αυτά... (...) θα μου πεις τι είναι... είναι χρονοβόρο. (...) να τα βάλω στο δίσκο μου (...) που πρέπει πριν να έχω γράψει τα μπλοκάκια μου... Είναι χρονοβόρο. Είναι χρονοβόρο το ότι εγώ μετά ας πούμε που σερβίρω, πρέπει να πάω να κάνω νερά, τασάκια, μετά πρέπει να πάω να κάνω τουαλέτες...».

Οι πρακτικές αυτές αποτελούν τα εργασιακά καθήκοντα των ερευνώμενων στους συγκεκριμένους χώρους. Οι εργαζόμενες στις αφηγήσεις τους περιγράφουν πώς επιτελούν την καθημερινή τους εργασιακή ρουτίνα διεκπεραιώνοντας αρμοδιότητες οι οποίες μέσα από ένα συνεχές ορατότητας και μη ορατότητας (βλ. McDowell 2009), ταυτίζονται με τους τρόπους που η «γυναικεία» ταυτότητα τους γίνεται κυρίαρχα κατανοητή.

Η Άννα περιγράφει χαρακτηριστικά «... καθαρίζεις μπάνιο, κάνεις λάντζα... είναι λίγο μια εικόνα διπλή, είναι ακριβώς αυτό έτσι λίγο της γυναίκας, και από άποψη δουλειάς, τη φροντίδα, θα σου φέρει το τσάι το ζεστό, θα σου έχει εκεί καθαρά κλπ, αλλά πρέπει και αν είναι κάπως ωραίος, το οποίο εμένα... έπαιρνα σε κάποια στιγμή δεύτερο μπλουζάκι, σε φάση μέχρι να μάθω τη δουλειά γιατί είχα αυτό το από το πολύ δουλειές, καφέ κλπ, λερωνόμουνα και δεν μπορούσαν να δουλεύω λερωμένη και να με βλέπουν...».

Η Ναταλία θα πει «(...) υπάρχει [διάκριση] στο ότι εμείς θα καθαρίσουμε τις τουαλέτες, ενώ οι άλλοι όχι. Κι έχει πέσει στις σερβιτόρες αυτό, γιατί η λογική ήταν ότι αν, και καλά, το κάνει αυτό αυτός που είναι στην κουζίνα, ότι ο άλλος θα το βλέπει και θα σιχαίνεται... αλλά από την άλλη εγώ δεν κουβαλάω τα ποτήρια τους; κι εγώ δεν ασχολούμαι με το να τους;... δε με βλέπουν; δηλαδή είναι μια ή άλλη... εκεί θεωρώ ότι είναι μια διάκριση η οποία αφορά καθαρά το ότι εσύ είσαι γυναίκα και θα κάνεις αυτό, κι εγώ είμαι άντρας και θα βιδώσω, ξέρω γω... τον εξαιρισμό...».

Η επιτελεστικότητα των καθηκόντων μαζί με όλα τα υφολογικά, κινησιολογικά και ομιλητικά χαρακτηριστικά και ιδιαίτερα γνωρίσματα μέσω των οποίων και μαζί με τα οποία πραγματοποιείται, επαναλαμβάνεται στην εργασιακή καθημερινότητα πυροδοτώντας τις διαδικασίες σωματοποίησης των υποκειμένων. Στη συνεχή επανεπιβεβαίωση τους στα κανονιστικά πρότυπα του φύλου τους, τα σώματα παράγονται εν τέλει ως πολιτισμικά διανοητά με πολύ συγκεκριμένο έμφυλο τρόπο (βλ. Butler 2004).

«(...) τις καρέκλες τις έξω τις κλείνουμε, αλλά τις μαζεύουν κυρίως τα αγόρια, αυτό είναι πάλι... εντάξει θα τις μαζέψουμε και λίγο κι εμείς, αλλά αυτό το ότι... είναι η αντρική δουλειά, το οποίο είναι βλακεία, εντάξει εγώ αυτά... επειδή είμαι σαββατοκύριακα πρωί, τα φτιάχνω

μαζί με το παιδί που δουλεύουμε, αλλά το βράδυ ναι, είναι δουλειά του άντρα και βοηθάει και ένας κύριος που είναι φύλακας στο απέναντι κτίριο...», Μαρία.

Στα πλαίσια που τα καθήκοντα των εργαζομένων δεν είναι πάντα ξεκάθαρα και συγκριμένα και στο βαθμό που αυτό ενισχύεται όσο η εργασία τους τοποθετείται οριακά ανάμεσα στο τυπικό και το άτυπο, τόσο ως προς τις ελαστικές εργασιακές συνθήκες όσο και ως προς την σχέση που έχουν με τους/τις εργοδότες/-ριες τους, οι εργασιακές διαδικασίες επιτελούνται επιβεβαιώνοντας κανονιστικά πρότυπα έμφυλων σχέσεων και ιεραρχήσεων.

Έτσι, η Ναταλία θα πει «... εγώ είμαι της άποψης ότι κυρίως σε τέτοια μαγαζιά που είναι μικρά, συνοικιακά, οικογενειακά, ο ένας θα πρέπει να καλύπτει τον άλλον. Εν έχει πήξει αυτός στην κουζίνα, θα τον βοηθήσω κι εγώ. Αν έχω πήξει εγώ στο σέρβις, θα πρέπει να με βοηθήσει αυτός, αν ο μπάρμαν... εντάξει ο μπάρμαν ok, έχει και λίγο περιορισμένο ρόλο, γιατί πρέπει να είναι εκεί, στο μπαρ του...».

05 Καταμερισμός εργασίας _ αναπαραστάσεις έμφυλων ρόλων/ αναπαραστάσεις έμφυλων ‘προσόντων’

Ο καταμερισμός εργασίας λοιπόν, γίνεται μέσω και εντός έμφυλων σχέσεων και αναπαραστάσεων. Τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες που ρητά ή άρρητα αποδίδονται στα διαφορετικά πόστα που οργανώνουν τις εργασιακές διαδικασίες, όχι μόνο αναπαριστούν κυρίαρχους έμφυλους ρόλους αλλά και τους επανεγκαθιδρύουν συνεχώς στα πλαίσια των εργασιακών διεκδικήσεων και υποχωρήσεων. Στο μικρο-επίπεδο της καθημερινής εργασιακής ρουτίνας, στη μικρο-κλίμακα ενός μπαρ ή μιας καφετέριας, οι διαπραγματεύσεις αυτές υλοποιούν τις έμφυλες διαφορές, παγιώνουν τους διαφορετικούς ρόλους και συγκροτούν τις έμφυλες ταυτότητες των υποκειμένων.

Η Έλλη μου περιγράφει «... (...) θα αργούσα... και πήρα τον Γιώργο τηλέφωνο που ήξερα ότι δούλευε... και του λέω... ‘κάτσε λίγο εσύ μέχρι να έρθω, μη κρατήσεις τη Ναταλία’... γιατί δεν ήθελα να τη χάσω... (...) και φτάνω και η Ναταλία είναι εκεί ... και του λέω μετά ‘γιατί δεν μπήκες λίγο εσύ στη θέση μου στο σέρβις;’ (...) και μου κάνει ‘και τι είμαι εγώ, σερβιτόρα;’ ... λες και το να σερβίρεις είναι γένους θηλυκού...».

Η Δανάη απαντώντας μου στο αν θα ήθελε να εργάζεται στο πόστο του μπαρ μου λέει χαρακτηριστικά « δεν το είχα σκεφτεί ποτέ... (...) γιατί ε; νομίζω, και τι θα κάνανε μετά τα αγόρια, θα δούλευαν σέρβις; ... αυτό... μας βοηθάγανε, θα βγαίνανε, δεν είναι ότι δεν το κάνανε, έπρεπε να τους τραβήξεις λίγο όμως... αλλά να σου πω, να βγει κανονικά σερβιτόρος αγόρι... βράδυ μ ... δεν ξέρω να παίζει ρόλο το ότι πήγαμε σε μια έτοιμη κατάσταση; αυτό ήτανε...».

Η Μαρία, μιλώντας για τον καταμερισμό εργασίας στον χώρο που εργάζεται, μου περιγράφει «... σε κάποια φάση κάποια παιδιά σέρβιραν, αγόρια, αλλά... γενικά, εντάξει... και αυτό το ότι βάζεις κοπέλα δεν είναι απαραίτητα πιο ευγενική, πιο... δηλαδή στην ανάγκη θα βάλουνε αγόρι, αλλά ναι... απλά νομίζω ότι επειδή δεν μπορούνε να βάλουνε κοπέλα μέσα στο μπαρ λόγω δεξιοτήτων, δεν θα μπορούσε κάποια να είναι μέσα...».

Στο χώρο εργασίας της Μαρίας παρατηρώ ότι η πρωινή βάρδια οργανώνεται από ένα εργαζόμενο στο πόστο του μπαρ και μια εργαζόμενη στο πόστο του σέρβις. Η σερβιτόρα βρίσκεται μονίμως σε κίνηση, μπαινοβγαίνει στον εξωτερικό χώρο, «χάνεται» συχνά μέσα στην κουζίνα για να ετοιμάσει κάποιο πιάτο φαγητού ή να κάνει τη λάντζα και ταυτόχρονα κοιτάει συνεχώς γύρω της μήπως κάποιος/-α πελάτης/-τισσα την καλέσει ή της νέψει. Ταυτόχρονα, μπαινοβγαίνει στο χώρο του μπαρ για να συμβάλει στην προετοιμασία των παραγγελιών. Αρκετές φορές ετοιμάζει η ίδια κάποιο ρόφημα. Ο μπάρμαν βρίσκεται σταθερά στο χώρο του μπαρ. Παρατηρώ ότι σπάνια σηκώνει το βλέμμα του. Όταν πλησιάζω στον πάγκο περιμένω μέχρι να μου ολοκληρώσει αυτό που κάνει και να με ρωτήσει τι θέλω. Λίγο αργότερα θα «βγει έξω» για να μαζέψει τα ποτήρια από ένα τραπέζι. Εκείνη τη στιγμή η σερβιτόρα βρίσκεται στην κουζίνα.

Ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας ορίζει «αρσενικά» και «θηλυκά» πόστα τα οποία παράγουν και αναπαριστούν τα ενσώματα υποκείμενα ως κατάλληλα ή όχι για τις διαφορετικές εργασίες. Δημιουργούνται με τον τρόπο αυτό επικράτειες εντός των οποίων τα σώματα γίνονται πολιτισμικά διανοήσιμα και εκτός των οποίων λειτουργούν ως ετερότητες (βλ. Butler 2004, επίσης Αθανασίου 2006). Η δυνατότητα μετατόπισης ή μη ανάμεσα στις επικράτειες ορίζει και τις συνθήκες ανάδυσης τους ως έμφυλα υποκείμενα και αν και σε μεγάλο βαθμό παγιωμένες, οι επικράτειες αυτές αποτελούν ως ένα πεδίο διαπραγμάτευσης σε καθημερινό επίπεδο στους χώρους εργασίας.

Έτσι, η προνομιακή πληροφορήτρια θα αναφερθεί στο πώς ενώ αρχικά πολλές αρμοδιότητες ήταν μοιρασμένες ανάμεσα στο μπαρ και στο σέρβις, σταδιακά αυτές περάσανε στις σερβιτόρες. *«Υπήρχαν αυτές οι δουλειές, το πλυντήριο, να βάζουμε μέσα τα σκαμπό, τα τραπεζάκια, να τα βγάζουμε, αυτές οι δουλειές στην αρχή ήτανε μοιρασμένες... ε αυτές τις δουλειές σταδιακά τις έκανε μόνο η σερβιτόρα... ο μπάρμαν ρε παιδί μου έλεγε 'εγώ έχω έρθει εδώ να φτιάχνω ποτά, είμαι κοκτεηλάς'... κατάλαβες;... δηλαδή 'και μπύρες που βάζω είναι αρκετό, δεν μπορώ να κάνω και...'», Θάλεια.*

Η Δανάη θα αφηγηθεί *«...είπα εγώ ότι επειδή με έτρωγε εμένα πιο πολύ η καθαρή η τουαλέτα και από τη στιγμή που δεν το έκανε κάποιος άλλος, θα το έκανα εγώ και δεν... δεν το συζήταγα (...) όταν έχω πολύ δουλειά, με πιάνει αυτό το... θα πιάσω εγώ να καθαρίσω τα πράγματα, θα πιάσω εγώ να... το οποίο δεν θα μου πει κάποιος... αρχίζει και με ενδιαφέρει... έμπαινα εγώ μέσα τώρα... σιχαινόμουννα, τι να το κάνω, το καθάριζα και για μένα πολλές φορές ρε παιδί μου... έλεγα στην Έλλη πολλές φορές 'Ρε παιδί μου τι σε νοιάζει, αφού βλέπεις ότι είναι χάλια, εσύ θα μπεις ούτως ή άλλως... η Έλλη είχε δίκιο γιατί έλεγε 'Μα, άμα το κάνω συνέχεια, ο άλλος θα επαναπαντεί πάνω σε αυτό, ξέρει ότι το κάνω εγώ', εγώ ήμουν πιο μαμά, έλεγα 'ντάξει μωρέ'... βλακεία μου».*

Το πεδίο διαπραγμάτευσης του έμφυλου καταμερισμού εργασίας συγκροτείται εντός μιας συνεχούς διαδικασίας αξιολόγησης των υποκειμένων και ταυτόχρονα την αναπαράγει. Τα υποκείμενα επιτελώντας ή μη συγκεκριμένες εργασιακές πρακτικές σωματοποιούνται ως έμφυλα και μέσω ακριβώς αυτής της σωματοποίησης αξιολογούνται ως παραγωγικά, ως ειδικευμένα για συγκεκριμένες εργασίες, ως σώματα με ή χωρίς προσόντα, ως σώματα άξια για συγκεκριμένες υλικές ανταμοιβές.

Έτσι, η Ηλέκτρα, αναφερόμενη στο ότι δεν υπάρχει μισθολογική διαφορά ανάμεσα στα πόστα που οργανώνουν την εργασιακή διαδικασία στο χώρο που εργάζεται, περιγράφει *«...σε άλλα μαγαζιά, που η μπάρα είναι πολύ πιο... έχει δικό της κόσμο, εκεί έχουν μπάρμαν τώρα, υπάρχουν μαγαζιά που έχουν μπάρμαν δέκα χρόνια, δεν βάζεις απλά ποτά... είσαι μπάρμαν, είσαι αυτό...».*

Από την άλλη η Μαρία, στο χώρο εργασίας της οποίας υπάρχει μισθολογική διαφορά ανάμεσα στα πόστα, μου λέει «... δεν το έχω καταλάβει ποτέ αυτό, δεν ξέρω, είναι επειδή ο μπάρμαν είναι και λίγο υπεύθυνος; Ότι κάνει πολλές δουλειές; Αλλά και η σερβιτόρα μπορεί να ξεσκιστεί σε μια βάρδια και να πεθάνει... ναι, δεν το έχω καταλάβει, γιατί ο μπάρμαν είναι και λίγο εξειδικευμένος σε αυτά που ξέρει; ... ίσως, ότι ξέρει να φτιάχνει κοκτέηλ; ... μάλλον επειδή κάνει... φτιάχνει πράγματα, είναι μέσα, είναι... εκεί όμως είναι και η διαφορά ότι δύσκολα πάει κοπέλα, μπαργούμαν, βράδυ να πάει κοπέλα, πιο δύσκολο νομίζω γενικά... »

Οι εργαζόμενες αξιολογούν τον καταμερισμό εργασίας, στους χώρους εργασίας τους, αποδίδοντας επαγγελματικό στάτους και υψηλότερες οικονομικές ανταμοιβές βάσει της διάκρισης των εργασιών σε αυτές που παράγουν προϊόντα και αυτές που παράγουν υπηρεσίες. Η εμφυλοποίηση του καταμερισμού εργασίας όμως [ανα]παράγει ένα διφορούμενο πλαίσιο σημασιοδότησης ως προς την αξιολόγηση των διαφορετικών θέσεων και καθηκόντων εργασίας και συμπεριλαμβάνει έμφυλες διακρίσεις σε πολλά επίπεδα.

Έτσι, η Άννα συγκρίνοντας την εργασία της ως ταξιθέτρια με αυτή στο καφέ που εργάζεται τώρα θα πει χαρακτηριστικά «... εκεί και αν ήσουν γλάστρα... ντυνόσουν, βαφόσουν, για να πας και να μην κάνεις τίποτα... εδώ τουλάχιστον είναι κάπως μια κατάσταση ότι κάνεις ροφήματα... κάτι φτιάχνεις τέλος πάντων...».

Ενώ, η Μαρία θα συνεχίσει «... το λέγαμε για πλάκα, άντε μάθετε κορίτσια κανά κοκτέηλ να μπειτε στο μπαρ... αλλά νομίζω ότι δεν... εγώ δεν νομίζω ότι θα τα μάθαινα ποτέ όλα αυτά που χρειάζεται γιατί είναι μπαρ, μπαρ, δεν είναι... (...) Τα κοκτέηλ τελικά δεν είναι τόσο δύσκολα... είναι όλο αυτό το... καλά θα μου πεις θα το μάθαινα... σιγά... πόσο; ... η οργάνωση, η καθαριότητα... αλλά από την άλλη πόσο δύσκολο; Ναι, σιγά... ξέρω γω δεν είναι και καμιά επιστήμη φαντάζομαι (...) άντε και τα κοκτέηλ τα μαθαίνεις κάπως, τα βαρέλια πώς τα κουβαλάς;... »

Η ειδίκευση και η προϋπηρεσία αποτελούν κάποια από τα στοιχεία που σε ένα πρώτο επίπεδο οι ερευνώμενες αντιλαμβάνονται ως την αιτία της μισθολογικής διαφοροποίησης ανάμεσα στα πόστα. Σε ένα δεύτερο επίπεδο προβληματισμού όμως, οι διαφοροποιήσεις αυτές φαίνεται να γίνονται πολυπλοκότερες. Αν και για αρκετές η απασχόληση τους στο

σέρβις αποτελεί την βασική αμειβόμενη εργασία για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της ενήλικης ζωής τους, μετρώντας χρόνια προϋπηρεσίας και αναπτύσσοντας ποικίλες δεξιότητες, οι περισσότερες υποστηρίζουν, όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει η Μαρία, ότι «...στο σέρβις πρέπει να είσαι εντελώς ανειδίκευτος, δεν χρειάζεται να ξέρεις κάτι...».

Έτσι, ενώ στα πλαίσια της εργασίας τους οι εργαζόμενες καλούνται να χρησιμοποιήσουν και να αναπτύξουν διάφορες δεξιότητες, αυτές γίνονται κυρίως κατανοητές, αναγνωρίζονται και αξιολογούνται όχι ως προσόντα, αλλά αντίθετα ως έμφυτα γυναικεία χαρακτηριστικά (βλ. Bradley 1989, Siclair 1991, McDowell 2009). Η κοινωνικότητα, η ευγένεια, η επινοητικότητα, η οργανωτικότητα, η ικανότητα επικοινωνίας και διαπροσωπικής επαφής, συνεργασίας και διαχείρισης των συναισθημάτων και της ψυχολογικής έντασης αλλά και σωματικής κούρασης, η «διπλωματία» είναι ορισμένα από τα χαρακτηριστικά που παρότι οι εργαζόμενες επενδύουν και αναπτύσσουν στην εργασία τους, δεν αξιολογούνται εδώ, ακόμη και από τις ίδιες, ως «ειδίκευση» ή αμειβόμενα επαγγελματικά προσόντα.

Έτσι, η Ναταλία θα πει «*Νομίζω ότι η επαφή που έχω με τον κόσμο δεν έγκειται στο ότι έχω κάνει διάφορες δουλειές, έγκειται στο ότι ήμουν από παιδί ας πούμε, κοινωνική...*».

Η Μαρία θα τονίσει «... *εγώ αποφάσισα να είμαι πολύ ευγενική με τους πελάτες (...) ... και έχω γενικά τη λογική ότι άμα μπορώ να ... ότι άμα μου ζητήσει κάποιος κάτι και μπορώ να το κάνω, δεν θα κάτσω τώρα να το συζητήσω... (...)- γίνεσαι πιο επικοινωνιακός αλλά όχι σε όλες τις περιπτώσεις γενικά, νομίζω ότι πρέπει να το χεις και μέσα σου... ».*

Τέλος, η Δανάη θα αναφέρει «... *νομίζω ότι μου αρέσει πολύ το επικοινωνιακό κομμάτι, έχει και αυτό που εναλλάσσονται, οπότε δεν με πειράζει αυτό... μετά το άλλο η πρακτικότητα, εγώ δεν είμαι καθόλου πρακτική, οπότε το να πρέπει να οργανώσω τις παραγγελίες, πώς θα γίνει, πώς θα φύγει όταν τρέχουν πολλά πράγματα, να υπολογίζω... έχει μαθηματική σκέψη όλο αυτό... ».*

Η Έλλη θα περιγράψει τα προσόντα που χρειάζεται να έχει κάποιος/-α στο σέρβις ως εξής: «... *πρέπει να είσαι γρήγορος, να μπορείς να διαχειριστείς πολλά διαφορετικά πράγματα*

ταυτόχρονα, να έχεις καλή φυσική κατάσταση, επειδή έχει πολύ ορθοστασία και περπάτημα και κουβάλημα... θέλει να είσαι κοινωνικός, θέλει έτσι μια διπλωματία... θέλει να είσαι οργανωτικός στον τρόπο που δουλεύεις, θέλει συνεργατικότητα σίγουρα... άμα έχεις έτσι και μια προσωπικότητα ευχάριστη κλπ, είσαι καλός σε αυτή τη δουλειά... το να δημιουργείς σχέσεις με τους πελάτες, το να έχεις μια αλληλεπίδραση με τον κόσμο, όσο καλύτερα πάει αυτό, τόσο καλύτερος στη δουλειά σου θεωρείσαι... δηλαδή ένα άτομο αντικοινωνικό, σκυθρωπό κλπ δεν θα ήτανε καλός σε αυτή τη δουλειά, δηλαδή μπορεί να σέρβιρε σωστά τις παραγγελίες και στην ώρα τους, αλλά δεν θα είχε επαφή με τον πελάτη που είναι σημαντικό...».

Οι εργαζόμενες αποκτούν εμπειρία και προσόντα, εξειδικεύονται και αναπτύσσουν δεξιότητες προκειμένου να διεκπεραιώνουν καθημερινά και επιτυχώς την εργασία τους και τις απαιτήσεις που έχει. Παρόλα αυτά τα έμφυλα σώματα συνεχίζουν να [ανα]παράγονται εντός ή εκτός κυρίαρχων επικρατειών που τα καθιστούν λιγότερο ή περισσότερο παραγωγικά, δημιουργικά, χρήσιμα, «επαγγελματικά».

Έτσι η Έλλη θα πει χαρακτηριστικά για έναν συνάδελφο της «... ο Δημήτρης είναι 'επαγγελματίας', ξέρει να κάνει τα πάντα, δεν έχει κάποια ειδίκευση στα κοκτέηλ, αλλά ναι... και γενικά επειδή έχει και την εμπειρία σε αυτόν τον χώρο, ξέρει πώς θα χειριστεί τους πελάτες, έναν περίεργο πελάτη, έναν παράλογο»

Με τρία χρόνια εμπειρίας στον τομέα του σέρβις, η Έλλη θα συνεχίσει να μου λέει «... αλλά ναι, το έχω αποκτήσει κι εγώ αυτό, θέλει διπλωματία σίγουρα, το έχω αποκτήσει σιγά-σιγά όμως...», δύσκολα, όμως, θα χαρακτηρίσει τον εαυτό της ως «επαγγελματία» στη δουλειά.

06 Σχέση εργαζομένων - πελατών_ επιτελεσματικότητα και έμφυλο σώμα

Η σχέση που καλούνται οι ερευνώμενες να δημιουργήσουν με τους/τις πελάτες/-τισσες, εργαζόμενες στο σέρβις συγκροτείται από τις κινήσεις, τις στάσεις, τις ομιλίες, τα βλέμματα καθώς και τον τρόπο που σωματικά συνυπάρχουν, αλληλεπιδρούν και οριοθετούνται μαζί τους μέσα στο χώρο κατά τη διάρκεια της επιτέλεσης της εργασιακής διαδικασίας. Στις αφηγήσεις τους περιγράφουν:

«... σε αυτή τη δουλειά, θα πρέπει να σαι όρθιος και να κάθεσαι να περιμένεις ένα νεύμα ξέρω γω τι... ξέρεις μια τέτοια κατάσταση... και να ξέρεις ότι αυτό το πράγμα θα γίνει και αύριο... για 8 ώρες ας πούμε...», Ναταλία

« (...) έχει τύχει η άλλη να μη σου φωνάζει και, να σου κάνει έτσι [κάνει μια κίνηση κουνώντας το χέρι της] για να της πας το... είναι πολύ εκνευριστικά πράγματα αυτά άμα στα κάνει ένας και δύο και τρεις...», Ηλέκτρα

«... μπορεί να είναι ένα βλέμμα, μπορεί να είναι ένα αυτό, μια κίνηση, μπορεί να είναι ένας τόνος απαξιωτικός...», Ναταλία

«... υπάρχει ένα ύφος κάποιες φορές έτσι... άμα τους πεις κάτι πχ λένε «Αα, ναι, ξέρεις!» ...σε φάση ‘Δεν είσαι χαζή σερβιτόρα...’», Μαρία

«... είναι συνέχεια αυτό ‘Ευχαριστώ!’, ‘Παρακαλώ!’, ‘Να σαι καλά κούκλα μου!’... που δεν μιλάω και γενικά έξω έτσι εγώ...», Μαρία

«... κάποιες φορές που είναι πολύ στριμωχτά, αν είναι γνωστοί τους σπρώχνω και γενικά αρχίζει και τους σπρώχνεις λίγο για να... αλλά δεν νοιώθουνε κάποιος, είναι εντυπωσιακό...», Μαρία

«... άμα είμαι και στα καλά μου παίρνω και ένα feedback ότι σου πιάνει ο άλλος κουβέντα, χαίρονται να σε βλέπουν...», Άννα

«... μου χει τύχει να μου πετάξει ο άλλος τιπς και να μου πει ‘πάρτα, αν και δεν προσπαθείς πολύ...’», Ηλέκτρα

«(...) δεν μου φταις σε τίποτα εσύ και να έρθω να σου πω ‘Γειά! Τι θα πάρεις;’ [χτυπά με δύναμη ένα ποτήρι στο τραπέζι, αναπαριστώντας την τυποποιημένη κίνηση που κάνει μια σερβιτόρα όταν παίρνει παραγγελία]», Ναταλία

«... συμβαίνει μερικές φορές να παίρνω παραγγελία από κάποιο τραπέζι και το διπλανό τραπέζι να με σκουντάει, να προσπαθεί να με πιάσει από το χέρι για να μου μιλήσει, το οποίο δεν μου αρέσει, να κάνουν χειρονομίες... », Έλλη

Οι τυποποιημένες κινήσεις και πρακτικές με τις οποίες αλληλεπιδρούν οι εργαζόμενες με τους/τις πελάτες/-τισσες κατά τη διάρκεια της εργασιακής ρουτίνας χρωματίζονται υφολογικά από πρότυπα έμφυλων και σεξουαλικών στερεοτυπικών ρόλων, ταυτίσεων και από-ταυτίσεων ενώ ταυτόχρονα εσωτερικοποιούνται από τα υποκείμενα μέσω ακριβώς αυτών των έμφυλων νοημάτων. Οι ερμηνείες των εμπειριών, των σχέσεων, των πρακτικών διαμεσολαβούνται από κανονιστικά πρότυπα έμφυλης συμπεριφοράς και συγκροτούν αναπαραστάσεις στερεότυπων αρρενωπότητας και θηλυκότητας.

Η Ναταλία μου περιγράφει...»(...) μοίραζα νερά από δω, πήγαινα από κει, πήγαινα παραγγελίες... και ήτανε δύο κοπέλες οι οποίες έκανα να πάω στο τραπέζι τους 10 λεπτά. Τους είχα γνώψει όμως ότι ‘έρχομαι, έρχομαι...’, κάποια στιγμή πέρασα τους λέω ‘κορίτσια, χίλια συγνώμη, απλά έχει κόσμος, έρχομαι σε λίγο’... ε και ακολούθησε ένα σκηνικό που η μια δυσανασχετούσε, γκρίνιαζε, με κοίταζε στραβωμένα, κάθε φορά που περνούσα έκανε σχόλια ‘και δεν μπορεί; ... και γιατί δεν τρέχει;’ ... και θα σου πω ότι συνήθως είναι από γυναίκες, δεν ξέρω αν φταίει το ότι ο άντρας συνήθως θα σε αντιμετωπίσει διαφορετικά ως το άλλο φύλο... και ίσως η γυναίκα ανταγωνιστικά για το δικό της λόγο, αλλά γενικά οι γυναίκες είμαστε πιο στριμμένες από ότι οι άντρες, και πιο στην τσίτα...».

Η επιτέλεση των πρακτικών και των κινήσεων της εργασιακής ρουτίνας, κινητοποιημένη από έμφυλες σχέσεις δύναμης και εξουσίας, υλικοποιεί τα σώματα στους χώρους εργασίας ως το αποτέλεσμα αυτής της εξουσίας.

Παρατηρώ τις διαφορετικές ενσώματες πρακτικές των σερβιτόρων. Κάποια κινείται στη μέση του χώρου κοιτώντας ένα-ένα τα τραπέζια. Όταν πλησιάζει κάποιον πελάτη ή πελάτισσα στέκεται πάντα όρθια και σε μια απόσταση ή τοποθετεί το δίσκο μπροστά από το σώμα της. Κάποια άλλη κινείται πιο κοντά στα τραπέζια, ορισμένες φορές για να πάρει κάποια παραγγελία και κάθεται σε μια από τις καρέκλες δίπλα στους πελάτες, σαν να είναι μια από αυτούς/-ες. Κάποιες δημιουργούν σωματική επαφή σαν ένδειξη οικειότητας, όπως ένα άγγιγμα στον ώμο, όμως παρατηρώ ότι αυτό σπάνια γίνεται προς άντρες πελάτες.

Ο χώρος διαμορφώνοντας τις κινήσεις και τις οριοθετήσεις των σωμάτων και το βαθμό ορατότητας, συμμετέχει στην υλικοποίηση των σωμάτων, ενώ ταυτόχρονα αναπαράγει συνεχώς διαφορετικές χωρικότητες και γεωμετρικές σχέσεων (βλ. Harvey 2005).

Έτσι η Ναταλία θα περιγράψει «... τώρα έτσι όπως είναι [ο χώρος], είναι λίγο στριμωχτά μεταξύ του τραπεζιού και του μπαρ, κι εκεί πέρα κάνουμε ένα λίγο... κάνουμε αυτό το φιδίσιο, χρησιμοποιούμε το φιδίσιο, το λάγνο για να μπορέσουμε να περάσουμε [κάνει την κίνηση με το σώμα της και γελάει]... Η άλλες κοπέλες μου λένε 'Σπρώξε!'... εγώ δεν μπορώ να το κάνω αυτό... θυμάμαι μια γυναίκα μια φορά που γύρισε και δυσανασχέτησε και μου κάνει 'από δω θα περνάς συνέχεια;' και της λέω 'εκεί είναι το πόστο μου, οπότε προφανώς και θα περνάω από δω', δηλαδή τι να κάνω;... ».

07 Διαπραγματεύσεις του χώρου _ «το τετραγωνάκι της σερβιτόρας»

Στα πλαίσια της καθημερινής επιτέλεσης της εργασιακής ρουτίνας στο χώρο εργασίας, οι ερευνώμενες εμπλέκονται σε διαδικασίες διαπραγμάτευσης του χώρου όχι μόνο στον τρόπο καταμερισμού της εργασίας, αλλά και στους διαφορετικούς τρόπους που υλοποιούν χωρικά τις εργασιακές τους πρακτικές. Ο τρόπος που τα υποκείμενα χρησιμοποιούν το χώρο, στην απόλυτη, σχετική και σχεσιακή του διάσταση αναπαριστά τις έμφυλες σχέσεις δύναμης (βλ. Lefebvre 1991[1974] και Harvey 2005).

Η Έλλη αφηγείται «Έτσι όπως δουλεύει το μαγαζί, διεκδικώ τον δικό μου χώρο αλλά στην ουσία δεν πιστεύω ότι υπάρχει. Δηλαδή κάθε φορά πρέπει να σχολιάζω το αυτονόητο 'κάνε λίγο πιο κει το ποτό σου, τον αγκόνα σου, το... το σώμα σου, για να γράψω, για να έχω έναν υποτυπώδη χώρο για να γράψω την παραγγελία, να δουλέψω τέλος πάντων... κανονικά θα έπρεπε να υπάρχει ξεκάθαρα ένας χώρος για εμάς... επειδή είναι και όλοι φίλοι, γνωστοί άτομα που έχουν οικειοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό το χώρο που τον αισθάνονται σπίτι τους, τα όρια χάνονται, όλοι ξέρουν θεωρητικά ότι σε μια γωνία γράφει ο... σερβιτόρος, η σερβιτόρα, αλλά... την αγνοούν τελικά με βάση το πώς λειτουργούν στο χώρο, που θα επιλέξουν να καθίσουν και πώς... το θέμα είναι ότι και τα παιδιά που δουλεύουν στο μαγαζί, όταν δεν δουλεύουν έρχονται και μπαστακάνονται εκεί που ξέρουν ότι σε ενοχλεί... δεν ξέρω εγώ δεν το ανέχομαι αυτό καθόλου, οι άλλες κοπέλες ήταν πιο... και βάζανε σε κάποια φάση έτσι χιουμοριστικά χαρτάκια που λέγανε 'το τετραγωνάκι της σερβιτόρας' για να το καταλαβαίνουν οι άλλοι... εγώ βαράω, σπρώχνω... αισθάνομαι ότι δεν το σέβονται συνειδητά ας πούμε, δεν είναι ότι δεν το καταλαβαίνουν. Είναι ότι το καταλαβαίνουν άλλα το ... παρακάμπτουν... και τελικά δεν σέβονται... τη δουλειά σου, την υπομονή σου, τίποτα.»

Η Δανάη, η οποία εργαζόταν στον ίδιο χώρο, περιγράφει «... στα έξω τραπέζια όταν γινόταν πανικός, εγώ το είχα πει αυτό και δεν έγινε ποτέ, να κάνουμε ένα σταντάκι για τη σερβιτόρα και αν έχει εκεί τα τασάκια της, να χει 2-3 κανάτες με νερό, να μην χρειάζεται να πηγαίνει μέσα, δύο –τρία έτοιμα πραγματάκια να μπορείς... ξέρεις, γρήγορα ρε παιδί μου... να μπορεί να σταθεί, να βλέπει το έξω, να έχεις έναν δίσκο εφεδρικό, ένα βετέξ εφεδρικό, αυτό για μένα έλειπε...».

Οι πρακτικές που ορίζουν τις διαφορετικές γεωμετρίες και παράγουν τις διαφορετικές χωρικότητες παγιώνουν σημασιοδότησεις και νοήματα. Οι σερβιτόρες δεν έχουν «το δικό τους χώρο» και επομένως βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία διαπραγματεύσεως των υλικών και νοητών ορίων της ατομικότητας και του πεδίου δράσης τους.

Στην περίπτωση της Μαρίας, οι όροι είναι ευνοϊκότεροι, όμως και εκεί η ασάφεια των χωρικών ορίων δημιουργεί συνεχώς την ανάγκη για επαναπροσδιορισμό των χωρικών διεκδικήσεων. *«...νομίζω ότι ο χώρος του είναι καλός... και το ότι μπορείς να βγεις έξω και να κάτσεις στη μπάρα είναι από μόνο του σημαντικό, δεν είναι ότι είσαι όρθιος σε μια γωνία επειδή το μπαρ είναι μικρό... και άμα έχει τραπέζι και σε τραπέζι θα κάτσουμε... εννοώ ότι δεν... και το καλοκαίρι θα κάτσουμε και σε τραπέζι έξω σε κάποια φάση που αρχίζει να ψιλοαδειάζει... εννοώ ότι καθόμαστε, δεν υπάρχει... άμα πεθαίνουμε και το μπαρ είναι, οι πρώτες θέσεις που καθόμαστε συνήθως γεμάτες, πάμε στις πιο κει, δεν είναι... και σε αυτό υπάρχει άνεση. Εννοώ ότι δεν σκέφτομαι ότι θα μου πούνε γιατί κάθεται...».*

Ο τρόπος με τον οποίο ο καταμερισμός εργασίας εκφράζεται χωρικά (βλ. και Lefebvre 1991[1974]), αναπαριστά το μετέωρο και ενδιάμεσο στο οποίο οι εργαζόμενες σωματοποιούνται ως υποκείμενα και συμβάλλει στην κυρίαρχη αμφίσημη νοηματοδότηση και οριακότητα του εργασιακού τους ρόλου.

«... ο μπάρμαν έχει μια απόσταση, δηλαδή ο πάγκος δημιουργεί μια απόσταση, η μπάρα εννοώ, είναι ο χώρος του... η σερβιτόρα αναμιγνύεται με τον κόσμο... της δίνεις παραγγελία και πηγαινοέρχεται...», Θάλεια.

08 Η πρακτική του φιλοδωρήματος _ εμφυλοποιώντας μια άτυπη οικονομική ανταλλαγή

Η πρακτική του φιλοδωρήματος και η ενσωμάτωση του ως μια *άτυπη* οικονομική ανταλλαγή στις εργασιακές διαδικασίες στον τομέα του σέρβις, συμπυκνώνει τις πολύπλοκες σχέσεις δύναμης - έμφυλες, σεξουαλικές, ταξικές, εθνοτικές, ηλικιακές - που συγκροτούν την οικονομία των υπηρεσιών (βλ. Mulinarì 2012). Οι συνθήκες που έχουν διαμορφώσει τα τοπία της εργασίας στα μπαρ και τις καφετέριες σήμερα, επηρεάζουν με διάφορους τρόπους τις νόρμες και τις πρακτικές του φιλοδωρήματος [tipping], διαμορφώνοντας τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών υποκειμένων που εμπλέκονται.

«... δεν ξέρω εγώ το θεωρούσα πάντα ντροπή να μην αφήσω ρε παιδί μου και μου κάνει εντύπωση. Περισσότερο γιατί δεν μπορώ να αντιληφτώ τον κόσμο που θα κάνει πχ 100 ευρώ λογαριασμό και δεν θα αφήσει τίποτα... μόνο και μόνο ρε παιδί μου... θα μου πεις εντάξει κι εκείνος... υπάρχει και η άποψη που θα πει ότι ‘μα ούτως ή άλλως, δουλεύεις, πληρώνεσαι, εμένα στη δουλειά μου, μου δίνουν ας πούμε πουρμπουάρ;’... οκ, αλλά είναι διαφορετική η δική σου η δουλειά, διαφορετική η δική μου. Εγώ το έκανα και πριν δουλέψω γιατί έβλεπα ότι και η άλλη η κοπελίτσα ή ο πιτσιρικάς είναι όρθιοι, πηγαινοέρχονται, κουράζονται, γιατί αυτή τη στιγμή που εγώ είμαι εδώ και διασκεδάζω, εκείνος έρχεται να με εξυπηρετήσει χωρίς μούτρα και θα μπορούσε κι εκείνος να είναι κάπου και να διασκεδάζει με τους φίλους του, αλλά είναι εδώ και εξυπηρετεί εμένα. Είναι ρε παιδί μου ένα... ξέρω γω... επιβράβευση;...», Ναταλία.

Το προαιρετικό φιλοδώρημα από τη μεριά του/της πελάτη/-τισσας, καθιστά διαφορετική τη «φύση» της εργασίας στο σέρβις σε σχέση με άλλες τυπολογίες επαγγελματιών. Εγκαθιδρύοντας την αμεσότητα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα υποκείμενα που εμπλέκονται στη διαδικασία της παροχής της υπηρεσίας και της κατανάλωσης της υπηρεσίας, λειτουργεί ως «μέσο αξιολόγησης» όχι μόνο της ποιότητας της παρεχόμενης υπηρεσίας, αλλά του ίδιου του έμφυλου ενσώματου υποκειμένου.

«... η αλήθεια είναι ότι τα φιλοδωρήματα ήταν ένα μέσο να δείξεις πόσο μετράς... υπόρρητα και αυτό... λέγανε πχ ‘α, σήμερα δουλεύουμε με την τάδε, θα χουμε φιλοδωρήματα’... ή είχα παρατηρήσει πολλές κοπέλες να λένε ότι ‘χτες βγάλαμε τόσα κλπ...’,

μια πληροφορία που δεν τον ενδιαφέρει τον ιδιοκτήτη αλλά σε φάση 'έμενα μου αφήνουν, άρα είμαι καλή' ... πάει λίγο σαν αξιολόγηση τελικά...», Θάλεια

Από την άλλη η ταύτιση της στιγμής της παραγωγής με τη στιγμή της κατανάλωσης, η ταυτόχρονη αλλά αντιδιαμετρικά διαφορετική, με άλλα λόγια, τοποθέτηση των υποκειμένων σε σχέση με το κεφάλαιο, παράγει μια γεωμετρία δύναμης που αποτυπώνει τη «διαφορετική φύση» της εργασίας στο σέρβις.

Έτσι, η Έλλη θα πει χαρακτηριστικά «... επειδή υπάρχει και αυτό το... η ηλίθια ας πούμε ατάκα του ότι 'ο πελάτης έχει πάντα δίκιο' ... ξέρεις νομίζουν όλοι ότι ό,τι και αν σου ζητήσουν θα το πάρουν, θα τους το κάνεις και ότι είσαι υποχρεωμένος να τους το κάνεις...».

Ενώ η Μαρία θα σχολιάσει «... είναι πολύ διαφορετικό να δουλεύεις σε ένα γραφείο και να είναι πρωί, να είσαι σε λίγο πιο προστατευμένο... τώρα στο μπαρ που... γενικά οι πελάτες είναι ότι να να με το ποτό, γενικά αλλάζονε, τώρα όλοι αυτοί το πρωί μπορεί να δουλεύουν σε δικηγορικά γραφεία, να έχουν εντελώς άλλο προφίλ σαν άνθρωποι...».

Στα πλαίσια αυτά, η πρακτική του φιλοδώρηματος - το ποιος ή ποια αφήνει ή όχι φιλοδώρημα, σε ποιον ή ποια, πότε και πόσο και πολλές φορές και με ποιον τρόπο – εξαρτάται από πολύπλοκους κοινωνικοπολιτισμικούς και οικονομικούς παράγοντες τους οποίους μελέτες έχουν προσεγγίσει κυρίως εμπειρικά (βλ. Mulinari 2012). Στο βαθμό που οι γενικότερες πρακτικές που σχετίζονται με το φιλοδώρημα αποτελούν οι ίδιες πραγματώσεις σημασιοδοτήσεων (βλ. Βαΐου κ.α. 2002), οι συνδέσεις που κάνουν οι ερευνώμενες στις αφηγήσεις τους μεταξύ πρακτικών/ δραστηριοτήτων και νοημάτων αναπαριστούν τα κυρίαρχα πρότυπα σχέσεων και εξουσίας.

Η Άννα θα συνδέσει το φιλοδώρημα με το βαθμό κοινωνικότητας: «... έχω σίγουρα πελάτες τους οποίους δεν τους ήξερα, κι επειδή εγώ άμα νοιώσω άνετα, είμαι λίγο κοινωνική, το ξέρω αυτό, έχω νοιώσει κόσμο που δημιουργείται μια οικειότητα που αφήνουν έτσι με τον καιρό περισσότερο πουρμπουάρ, το οποίο είναι λίγο περίεργο, δεν το κάνεις για αυτό, εσύ για να περάσεις καλά, είσαι απλά κάπως φιλικός...».

Η Έλλη με τη δημιουργία μιας σχέσης συμπάθειας: «θεωρώ ότι να είναι κάποιος να αφήσει τιπς θα τα αφήσει... τώρα για το μέγεθος του ποσού πιστεύω ότι παίζει ρόλο και αν έχεις συμπαθήσει το σερβιτόρο. Αν αισθάνεται ότι έχει δημιουργήσει μια σχέση μαζί του, οπότε λες θα αφήσω ρε παιδί μου στην τάδε που την συμπαθώ και την ξέρω...».

Οι άντρες συνάδελφοι της Έλλης το συνδέουν με πρότυπα ετεροκανονικής σεξουαλικότητας και επιθυμίας: «... γίνονται σχόλια του τύπου ‘ε, βάλε και συ κανά ντεκολτέ να πάρουμε κάνα τιπ...» ή «βάλε και συ κανά στενό να γουστάρει ο κόσμος...», στην πλάκα μεν, όχι από τους εργοδότες, γενικά από τα παιδιά που δουλεύουμε μαζί, από τους συναδέλφους, το οποίο ναι μεν γίνεται στην πλάκα, αλλά ξέρεις, κρύβει και μια δόση αλήθειας...», Έλλη.

Ο εργοδότης της Θάλειας συνέδεε το φιλοδώρημα με πρακτικές και κινήσεις που κατασκευάζουν αναπαραστάσεις οικειότητας: «... κι έλεγε τότε σε αυτό το συμβούλιο ‘...όπως επίσης δεν είναι κακό να είστε ευγενικοί λίγο με τους πελάτες, όπως να τους πιάνετε λίγο τον ώμο... αυτό δημιουργεί μια οικειότητα, μια... είναι καλό, είναι καλό γιατί θα σας δώσει κι εσάς τιπς μετά...», Θάλεια

Ο τρόπος που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενες τις πρακτικές του φιλοδώρηματος αποτυπώνει το διαφορούμενο πλαίσιο εντός του οποίου προσλαμβάνουν όλες τις παραπάνω σημασιοδοτήσεις και βιώνουν τις πρακτικές που τις πραγματώνουν.

Η Ναταλία μου διηγείται «...εγώ εν τω μεταξύ με τα τιπς έχω και λίγο μια περίεργη... έχω ένα ενοχικ ... ντρέπομαι... υπάρχουν περιπτώσεις που πάνε να μου αφήσουν πάνω από αυτό που θεωρώ εγώ λογικό και ντρέπομαι, τους τα γυρνάω πίσω ή τους τα αφήνω πάνω στο τραπέζι και ας τα κάνουν ότι θέλουν...».

Ενώ η Μαρία θα πει «... εγώ έχω ένα θέμα ότι δεν μπορώ να παίρνω τιπς από ανθρώπους που ξέρω... σε αυτό το μαγαζί που δουλεύουν και άλλοι, κάπως μετά κατάλαβα εντάξει αφού δουλεύουν και άλλοι ας αφήνονε τιπς, αλλά άμα δούλευα μόνη μου... να πάρω τα λεφτά κάποιου άλλου;».

Στα πλαίσια των νοηματοδοτήσεων των πρακτικών γύρω από το φιλοδώρημα, τα διαφορετικά πρότυπα καταμερισμού [ή μη] του φιλοδώρηματος ανάμεσα στους/στις εργαζόμενους/-νες δημιουργούν καθεστώτα αξιολόγησης των διαφορετικών ενσώματων υποκειμένων. Οι όποιες συμμαχίες, συγκρούσεις, και ιεραρχήσεις διαμορφώνουν τις συνθήκες αξιολόγησης βάσει έμφυλων, εθνοτικών, ταξικών και άλλων σχέσεων (βλ. και Bradley 1989: 228).

Η Ηλέκτρα αφηγείται «... είμαστε τρεις κοπέλες εναλλάξ σέρβις, ένα παιδί στην κουζίνα ο Εμιράν και ένα άλλο παιδί στο μπαρ... όταν δουλεύω μόνη μου μέσα - έξω τα παίρνω όλα εγώ, όταν δουλεύουμε δύο, τα μοιραζόμαστε, όταν βγάλουμε πολλά λεφτά τότε τα μοιραζόμαστε και με την κουζίνα... (...) στο παιδί με την κουζίνα είχαμε πάντα ένα ζήτημα σε σχέση με το αν θα μοιραζόμαστε τα τιπς, στο βαθμό που και ο ίδιος λόγω δομικών χαρακτηριστικών δεν μπορεί να διεκπεραιώσει μια δουλειά μόνος του, οπότε πάντα αυτό μας δημιουργούσε ερωτήματα σε σχέση με το... όχι αν αξίζει... εντάζει προφανώς πρέπει να τα παίρνει τα λεφτά, απλά πολλές φορές κι εμείς, ξέρω γω, όταν βγάζεις 20 ευρώ, παίρνεις τα 10, τι να δώσεις τέλος πάντων και στον τρίτο... είναι κάπως περίεργα τα πράγματα... (...) εντάζει για μένα είναι για όλους γενικά... θα έπρεπε να τα παίρνουν όλοι, όλοι όμως, γιατί και ο άλλος που είναι στην κουζίνα μου βγάζει φαί, μπορεί να μην το βγάζει μόνος του, να μην είναι δικιά του η συνταγή, αλλά κουράζεται, ξέρω γω... και στην τελική εγώ για παράδειγμα που είμαι σέρβις, μπορεί να κουράζομαι περισσότερο από τον μπάρμαν, αλλά αν και αυτός δεν ήταν μέσα, εγώ μπορεί να είχα τετραπλάσια δουλειά... απλά η αλήθεια είναι όταν ο μισθός είναι χαμηλός και τα τιπς τα έχεις ανάγκη... και το τιπ δεν είναι απλά τιπ, είναι τρόπος επιβίωσης...».

Ενώ η Δανάη θα πει «... άλλη φορά θυμόντουσαν ότι ήταν αφεντικά, άλλη φορά δεν το θυμόντουσαν... τιπς ας πούμε παίρνανε και τα αφεντικά, αυτό είναι βλακεία... αφού ο μπουφές και η σερβιτόρα δεν είναι αφεντικά, λεφτά εσύ θα πάρεις, αυτό με τα τιπς δεν το κατάλαβα ποτέ, δεν το είπα ποτέ... αυτοί δουλεύανε, όμως αυτός το ποσοστό που θα πάρει ούτως ή άλλως μαζί με το μισθό εγώ δεν το έπαιρνα, τι να τα κάνεις τα 5 ευρώ, αφού θα πάρεις ποσοστό από τα κέρδη σήμερα... όταν είσαι ένας ταβερνιάρης και δουλεύει ένας σερβιτόρος, θα πάρει ο ταβερνιάρης τα τιπς όταν θα είναι στην κουζίνα; ...».

09 Ενσώματο κεφάλαιο _ χώρος / σώμα / φύλο

Στις αφηγήσεις τους οι ερευνώμενες αναφέρονται σε αυτό που γενικά χαρακτηρίζουν ως το *στυλ ή το προφίλ του μαγαζιού*. Περιγράφοντάς το, δημιουργούν άλλοτε έκδηλες κι άλλοτε υπόρρητες *συνδέσεις* του συγκεκριμένου στυλ με τις ίδιες και τους/τις υπόλοιπους/-ες εργαζομένους/-ες. Οι συνδέσεις αυτές εντοπίζονται στις αφηγήσεις σε διαφορετικά συγκείμενα. Έτσι, υπάρχουν ενσωματωμένες στον τρόπο που οργανώνεται η εργασιακή διαδικασία, στο χώρο -με την υλική και την σχεσιακή του διάσταση, και στα ίδια τα ενσώματα υποκείμενα.

Η Έλλη θα πει «... μάλλον φαντάζομαι του άρεσε και το στυλ μου, επειδή το ψάχνανε και λίγο το... χώρο... το να ταιριάζει στο χώρο το άτομο που να δουλεύει κλπ, νομίζω ότι τους έκανα εμφανισιακά... δεν είχανε και καμιά τρομερή εμπειρία για να ξέρουνε τι προσόντα πρέπει να διαθέτει κάποιος για τη δουλειά... ήμωνα σχετικά κοινωνική, τους άρεσε φαντάζομαι αυτό... και γενικά νομίζω ότι σε αυτή τη δουλειά ούτως ή άλλως έτσι πρέπει να είσαι λίγο εμφανισιμος... ξέρεις, να έχεις ένα νορμάλ σώμα... αδυν... αδύνατο/κανονικό ας πούμε... και νορμάλ πρόσωπο, δηλαδή δεν νομίζω ότι θα έπαιρναν μια σερβιτόρα που θα ήταν ασχημούλα αλλά καλή στη δουλειά της, δεν ξέρω... αυτή την εντύπωση μου έχουν δώσει...» .

Η Ναταλία περιγράφει «... αυτό που κατάλαβα εξαρχής και ήτανε σημαντικό, γιατί το προφίλ ας πούμε που προάγει το Υποβρύχιο είναι αυτό το φιλικό, το άνετο, το χαλαρό, το παρεϊστικό, το δεν είναι στημένο τίποτα, το αν δεν έχεις να με πληρώσεις, εντάξει, μια άλλη φορά... υπάρχει γενικά μια τέτοια άνεση και νομίζω ότι αυτό ήταν και το πιο σημαντικό για όλες μας, κατάλαβες... επειδή καλώς ή κακώς οι σερβιτόρες είναι το πρόσωπο του μαγαζιού, αυτές έρχονται σε επαφή με το 90% του κόσμου και είναι και λίγο υπεύθυνες για το αν θα ξανάρθει κάποιος στο μαγαζί σου ή όχι... ».

Η Άννα, μιλώντας για τον τρόπο που ντύνεται στην εργασία της, αναφέρεται στην εργοδότηριά της. «Κάποια στιγμή τη ρώτησε η φίλη μου πώς τα πάει μαζί μου, και λέει ‘...εκτιμώ πάρα πολύ ότι είναι ευγενική κι έχει στο νου της να ντύνεται πριν έρθει στη δουλειά...’ και γενικά εγώ ένιωθα ότι το είχα εγώ για μένα κι έλεγα ότι δεν τον απαιτεί, τελικά το εκτιμάει... και κατάλαβα ότι εκεί είναι και η έννοια του αφεντικού τελικά, ότι η άλλη μπορεί

να μην στο απαιτήσει, γιατί έχει τον τρόπο τον καλό, αλλά εκτιμάει γιατί φτιάχνεις κάτι... γιατί το μαγαζί της το πουλάς και συ με κάποιο τρόπο...».

Οι εργαζόμενες καλούνται να λειτουργήσουν ως αναπαραστάσεις του χώρου (βλ. και Lefebvre 1991[1974]). Η εμφάνιση τους, ο τρόπος που ντύνονται, που κινούνται, που μιλάνε, ο τρόπος που βιώνουν και οι ίδιες το χώρο οφείλουν να αναπαριστούν τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η όλη εμπειρία που προωθείται στους πελάτες/καταναλωτές. Στους συγκεκριμένους χώρους, παρατηρώ ότι συχνά οι εργαζόμενες έχουν κοινά χαρακτηριστικά εξωτερικής εμφάνισης και τρόπου ντυσίματος. Η Άννα το επιβεβαιώνει λέγοντας «... γενικά με πουκάμισο, κανένα πουλόβερ και τέτοια ταιριάξεις πολύ σε αυτό το μαγαζί... νομίζω ότι και οι εργαζόμενες μεταξύ τους πρέπει κάπως να... δηλαδή, ειδικά όταν έχεις έρθει καινούργια, καλό είναι να βλέπεις λίγο πώς ντύνεται η άλλη και να το έχεις λίγο στο νου σου...».

Οι αναπαραστάσεις των χώρων, του στυλ ή του προφίλ τους και της εμπειρίας που παράγουν ως εμπορευματοποιημένο προϊόν, δεν είναι ουδέτερες φύλου [gender neutral].

Έτσι, η Άννα θα συνεχίσει λέγοντας «...γενικά αυτή προτιμάει κορίτσια, τα οποία όμως δεν είναι σε στυλ... πλασάρει δηλαδή, ένα συγκεκριμένο στυλ το οποίο είναι κορίτσια που έχουν σπουδάσει, που έχουν μια κουλτούρα, που ακούνε τζαζ, κλασική κλπ και εννοείται ότι θέλει να είσαι με τον κόσμο ευγενική κλπ, το οποίο νομίζω ότι είναι με ένα στυλ... εε... νομίζω ότι είναι το στυλ αυτό που της αρέσει, να διαβάξει το βιβλίο της, να είναι ήσυχη, αυτό... και ευγενική, αυτό, το οποίο το καταλαβαίνω κάπως, αλλά σίγουρα πλασάρει ένα στυλ, λίγο γαλλικό, ιταλικό καφέ, το οποίο έτσι με αγόρι δεν ξέρω αν θα το κάλυπτε αυτό το πράγμα... δεν έχει δουλέψει ποτέ αγόρι εκεί...».

Οι αναπαραστάσεις αυτές κατασκευάζονται και μέσω των εργασιακών ιεραρχήσεων. Η Δανάη, περιγράφοντας τον έμφυλο καταμερισμό σε ένα εστιατόριο που εργαζόταν παλαιότερα, περιγράφει «... όλο αγόρια εκεί, όλο άντρες, υπεύθυνοι τα πάντα... οι σερβιτόροι, όλα αυτά... τα κορίτσια ήταν στο κλαμπ, οπότε στο εστιατόριο ήμουν το μόνο κορίτσι... όλοι ήταν άντρες στο εστιατόριο, για τι ξέρεις ήταν σερβιτόροι... και είχανε και τους βοηθούς, όλοι οι βοηθοί τύχαινε να 'τανε άντρες, κι εγώ επειδή ήμουν το μόνο κορίτσι, με διεκδικούσανε... σε φάση ο καλός ο σερβιτόρος, ο πρώτος ο σερβιτόρος, καλό ήταν να χει γυναίκα βοηθό...γιατί

έκανε πιο εντύπωση να πάει να αλλάξει τα τασάκια και να βάζει νερό μια κοπέλα από ένα αγόρι...».

Η υπηρεσία που παρέχουν μέσω της εργασίας οι ερευνώμενες - το προϊόν το οποίο συναλλάσσουν με τους/τις εργοδότες/τριες τους - είναι έμφυλα επιτελεστικό και επιτελούμενο σε όλα τα στάδια του, από τη φύση των καθηκόντων, όπως προηγουμένως είδαμε, μέχρι τον τρόπο υλοποίησης τους. Η εργατική δύναμη κεφαλαιοποιείται έτσι όχι μόνο μέσω των ενσώματων επιτελέσεων αλλά και μέσω των αναπόσπαστων από το υποκείμενο εμπειριών από την κοινωνικότητα και την ευγένεια μέχρι τις σπουδές και τις μουσικές προτιμήσεις, μια γκάμα έμφυλων κανονιστικών προτύπων ιζηματοποιούνται και έρχονται να λειτουργήσουν ως ενσώματο πολιτισμικό κεφάλαιο (βλ. Bourdieu 1986). Τα ενσώματα υποκείμενα είτε λειτουργώντας ως «υλικά σημαινόμενα» (βλ. Wolkowitz 2006), είτε παράγοντας συγκεκριμένες συνθήκες χωρικότητας μέσω της έμφυλης επιτελεστικότητας των εργασιακών διαδικασιών, συμυκνώνουν την άυλη διάσταση του συνολικού προϊόντος που παράγεται και καταναλώνεται.

Η Μαρία αφηγείται τον διάλογο που είχε κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης για θέση σερβιτόρας πριν ξεκινήσει να εργάζεται στον χώρο που είναι τώρα. «...αυτός μου είχε πάρει κανονική συνέντευξη για δουλειά σέρβις. - 'Τι έχετε σπουδάσει;', Λέω - 'Έχει σημασία;... θα σερβίρω με άλλη χάρη τη μπύρα;'. Λέει - 'Όχι, αλλά αλλιώς είναι ένα παιδί να έχει σπουδάσει, να είναι μορφωμένο και αλλιώς τώρα... όποιος να ναι...'. Του λέω 'Την ίδια δουλειά μπορεί να βγάζει, δεν έχει σημασία...'. Τέλος πάντων...».

Στα πλαίσια αυτά, το ενσώματο πολιτισμικό κεφάλαιο των εργαζομένων και οι αναπαραστάσεις που παράγει, λειτουργώντας στο βαθμό και μόνο που γίνεται αναγνωρίσιμο, συσσωρεύεται ως τα σημεία εκείνα ταύτισης ή μη-ταύτισης των πελατών/καταναλωτών με το *στυλ και προφίλ του μαγαζιού*. Η αναπαράσταση που κατασκευάζεται στο χώρο εργασίας της Άννας στα Εξάρχεια αποτελεί σημείο ταύτισης με τους πελάτες/καταναλωτές στους οποίους στοχεύει επιχειρηματικά η ιδιοκτήτρια/εργοδótρια της. Αντίστοιχα, στην περίπτωση του εστιατορίου που εργαζόταν η Δανάη, οι αναπαραστάσεις των ιεραρχήσεων που κατασκευάζονται αποκαθιστούν τις ταυτίσεις με τους στερεοτυπικούς έμφυλους ρόλους, εξασφαλίζοντας την επιθυμητή επιχειρηματική εικόνα του εστιατορίου.

Έτσι, η Άννα περιγράφοντας τον τύπο των πελατών/καταναλωτών του χώρου που εργάζεται δημιουργεί μια αντίστοιχη αναπαράσταση με αυτήν που είχε δημιουργήσει για τις εργαζόμενες. «... έχει θαμώνες πολύ, τους περισσότερους τους θυμάμαι, ξέρω τι πίνουν, ονόματα, είναι λίγο τέτοια φάση συνοικιακά, επειδή είναι και Εξάρχεια, έχει έτσι κόσμο, αριστερούς και τέτοια, έρχονται έτσι το πρωί, διαβάζουν βιβλία, είναι πολλοί από σχολές, έρχονται διαβάζουν, (...) είναι μια κοπέλα με ένα παιδάκι μικρό που έρχεται συνέχεια τα πρωινά κι έχουμε γίνει φίλες (..) έρχονται και φίλοι δικοί μου... φιλενάδες, αράζουμε...».

Τα σώματα των εργαζομένων καλούνται άλλοτε ρητά ή κι άλλοτε άρητα να κατασκευάσουν τις αναπαραστάσεις και τα σύμβολα της κουλτούρας και της αισθητικής που θα ενσωματωθούν στο προϊόν προς κατανάλωση με επιχειρηματικό τρόπο. Οι ενσώματες πρακτικές που αποτελούν με άλλα λόγια την εργατική δύναμη, επιτελούμενες στα κυρίαρχα έμφυλα ρυθμιστικά πρότυπα, συσσωρεύονται ως κεφάλαιο και καθιστούν δυνατή την παραγωγή υπεραξίας μέσω της συνολικής διαδικασίας παροχής της υπηρεσίας στους συγκεκριμένους χώρους. Στο βαθμό που το κεφάλαιο λειτουργεί σαν μια αρχή που διαμορφώνει τον κόσμο άνισα (βλ. Bourdieu 1986), η παραγωγικότητα των εργαζομένων σερβιτόρων και η δυνατότητα να παράγουν υπεραξία, μετατοπίζεται εν τέλει στο κατά πόσο επιτελούν το φύλο τους με «επιτυχία».

«... τότε ο Κώστας δεν μπορούσε να δεχτεί ότι Σάββατο βράδυ δούλευε η Ελένη... η οποία ήταν μια χαρά στη δουλειά, είχε συγκεκριμένο στυλ με τους πελάτες, το οποίο τα παιδιά το θεωρούσαν 'χύμα'. Η Ελένη είναι αγοροκόριτσο, μιλούσε έτσι... αλλά να σου πω κάτι ήτανε άμεση με τους πελάτες, την συμπαθούσαν όλοι και οι γυναίκες και οι άντρες, στις γυναίκες δεν έβγαζε καθόλου αυτό το ανταγωνιστικό κλπ, την πήγαιναν όλες. Με τους άντρες τα έλεγε λες και ήταν αντράκι, οπότε την πήγαιναν και όλοι οι άντρες και τελικά με τους πελάτες... δηλαδή στη δουλειά της ήταν καλή, ήταν γρήγορη, δεν κουραζόταν, δεν παραπονιόταν ποτέ... απλά δεν τους άρεσε ας πούμε, το στυλάκι της, το ότι ερχόταν εντελώς απεριποίητη, παίζει να ερχόταν με το μαλλί... δεν την ένοιαζε, δεν βαφόταν ποτέ, όχι ότι το χρειαζόταν, γιατί όμορφη είναι, απλά του Κώστα δεν του άρεσε αυτή η κοπέλα για το μαγαζί του ας πούμε...», Έλλη.

3. Συμπεράσματα

Οι εργασιακές κουλτούρες που [ανα]παράγονται στους χώρους εργασίας που εστίασε η συγκεκριμένη έρευνα αποτελούν «τοποθετημένα» [situated] παραδείγματα διάθρωσης έμφυλων σχέσεων και πραγμάτωσης έμφυλων σημασιοδοτήσεων στην οικονομία των υπηρεσιών, ενώ η προσπάθεια διερεύνησης των διαδικασιών συγκρότησης τους, μια συμβολή στη μελέτη για τους τρόπους εμφυλοποίησης της εργασίας.

Πεδίο έρευνας αποτέλεσε ένας τύπος χώρων εργασίας στον οποίο οι εργασιακές διαδικασίες χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό διαδραστικότητας, ταυτοχρονίας και ορατότητας, η λειτουργία τους απαιτεί την οργάνωση διαφορετικών πόστων και καθηκόντων εργασίας και οι οικονομικές τους δραστηριότητες διαπλέκονται με την έννοια της κουλτούρας και των συμβόλων. Τα τέσσερα καφέ και μπαρ που επιλέχθηκαν ως μελέτες περίπτωσης αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα επιχειρηματικών χώρων που τροφοδοτούν τη συμβολική οικονομία των περιοχών του κέντρου της Αθήνας, τόσο ως προς την κλίμακα μεγέθους τους και τις σχέσεις με τη γειτονιά, όσο και ως προς τους τρόπους οργάνωσης και διάθρωσης της επιχειρηματικής τους λειτουργίας.

Η δυνατότητα γενίκευσης που παρέχουν επομένως συμπεκνώνεται στις χωροκοινωνικές παραμέτρους που διαμορφώνουν τον τοπικό τους χαρακτήρα και το ρόλο τους στη διαμόρφωση των αστικών τοπίων δραστηριοτήτων αναψυχής του κέντρου της πόλης. Από την άλλη, οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν κυρίως ως προς τον ιδιοκτησιακό χαρακτήρα τους, καθώς οι δύο από τους τέσσερις χώρους ανήκουν σε νέους - ηλικιακά και σε επίπεδο επιχειρηματικής δραστηριοποίησης - ιδιοκτήτες και οι άλλοι δύο σε γυναίκες ιδιοκτήτριες, αναδεικνύουν τις διαφορετικές σχέσεις που διαμορφώνουν τις εργασιακές κουλτούρες τους.

Κεντρικό στόχο της έρευνας αποτέλεσε η διερεύνηση των τρόπων συγκρότησης της εργασιακής διαδικασίας, του καταμερισμού εργασίας, των εργασιακών και καθημερινών σχέσεων καθώς και η ανάπτυξη της ίδιας της επιχειρηματικότητας των χώρων, μέσα από την οπτική του φύλου. Στο βαθμό που οι πρακτικές που υλοποιούν τις εργασιακές ρουτίνες αποτελούν πραγματώσεις σημασιοδοτήσεων, αναπαραστάσεων και σχέσεων, η έμφαση δόθηκε στην αμοιβαία αυτή διαδικασία [ανα]παραγωγής νοημάτων και πρακτικών στους εργασιακούς χώρους.

Το θεωρητικό σχήμα που πλαισίωσε την προσέγγιση του θέματος, βασίστηκε σε τρεις εννοιολογικές θεωρήσεις οι οποίες συνδέουν το φύλο και το σώμα με την αμειβόμενη εργασία και το κεφάλαιο. Η πρώτη είναι ότι, στον τομέα των υπηρεσιών, οι σημασιοδοτήσεις της εργασίας συνεχίζουν να αναπαριστούν τον κυρίαρχο έμφυλο διαχωρισμό ανάμεσα σε αυτό που θεωρείται αμειβόμενη και μη-αμειβόμενη εργασία. Η δεύτερη είναι ότι, τα έμφυλα υποκείμενα γίνονται κοινωνικά και πολιτισμικά κατανοητά και διανοητά στο βαθμό που επιτελούν το φύλο τους βάσει διπολικών κυρίαρχων κανονιστικών προτύπων. Τέλος, η τρίτη είναι ότι, στη συμβολική οικονομία, το κεφάλαιο συσσωρεύεται και λειτουργεί, μέσα από την έμφυλη επιτελεστικότητα των υποκειμένων που εμπλέκονται στις εργασιακές διαδικασίες, ως ενσώματο πολιτισμικό κεφάλαιο.

Το νήμα που συνδέει τις τρεις αυτές θεωρήσεις είναι ο χώρος - με την απόλυτη, σχετική και σχεσιακή του έννοια. Ο χώρος της εμπειρίας, οι αναπαραστάσεις του, ο βιωμένος χώρος. Το χωρικό όπως αυτό συνδιαμορφώνεται μαζί και μέσα από το κοινωνικό, ως πηγή [ανα]παραγωγής νέων χωρικοτήτων, νέων πρακτικών, νέων σχέσεων και αναπαραστάσεων. Ο χώρος όπως βιώνεται από έξι νέες γυναίκες οι οποίες ζουν στην Αθήνα - μόνες τους, με τους συντρόφους τους ή συγκατοικούν - δεν έχουν παιδιά, έχουν σπουδάσει ή σπουδάζουν αλλά αδυνατούν να εργαστούν στους τομείς ειδίκευσης τους λόγω της συρρικνωμένης αγοράς εργασίας στην Ελλάδα της κρίσης και εργάζονται ως σερβιτόρες διαμορφώνοντας καθημερινά τη ζωή τους, τις σχέσεις τους, τις εμπειρίες, τις διαπραγματεύσεις και τις πρακτικές τους μέσα από αυτό.

Από την ανάλυση και επεξεργασία του ποιοτικού υλικού που παρήγαγε η εμπειρική έρευνα αναδείχθηκαν ορισμένα σημεία τα οποία επανατοποθετούν τα αρχικά ερωτήματα και επανεξετάζουν τις αρχικές θεωρητικές συνδέσεις και εννοιολογικές θεωρήσεις της προσέγγισης. Επισημαίνοντάς τα, περισσότερο με τη μορφή παρατηρήσεων και όχι συμπερασμάτων, ανοίγονται νέα ερωτήματα και σημεία για περαιτέρω διερεύνηση γύρω από τη σχέση φύλου, σώματος και αμειβόμενης εργασίας αλλά και πιο συγκεκριμένα για τις συνθήκες διαμόρφωσης της σχέσης αυτής σε κάθε τόπο.

Η εργασία στο σέρβις, λοιπόν, αποτελεί για τις ερευνώμενες, μια περιστασιακή δουλειά η οποία όμως στις παρούσες οικονομικοεργασιακές συνθήκες «κανονικοποιείται» και μετατρέπεται σε βασική πηγή επαρκούς εισοδήματος και σημαντικό παράγοντα οργάνωσης της κοινωνικής τους ζωής. Οι εργαζόμενες αντιμετωπίζουν, τις περισσότερες φορές, την ελαστική και ευέλικτη μορφή της εργασιακής σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα σε αυτές

και τους/τις εργοδότες/-τριες ως θετικό, καθώς θεωρούν ότι τους επιτρέπει να επενδύουν χρόνο σε προσωπικές δραστηριότητες, σπουδές και ασχολίες. Στα πλαίσια αυτά, σπάνια διεκδικούν τα εργασιακά τους δικαιώματα και σε ακόμη μικρότερο βαθμό οργανώνονται σε κάποιο εργατικό σωματείο ή συνδικάτο του κλάδου. Παρόλα αυτά δεσμεύονται στις διαδικασίες, στα καθήκοντα και στις απαιτήσεις της εργασίας καθημερινά και με κόπο, συμβάλλοντας έτσι στην παγίωση και νομιμοποίηση των άνισων εργασιακών σχέσεων εξουσίας και καθεστώτων εκμετάλλευσης.

Ταυτόχρονα, διερευνώντας τις στρατηγικές πρόσληψης των επιχειρήσεων στις οποίες εστίασε η έρευνα αλλά και τις διαδικασίες αναζήτησης εργασίας από τη μεριά των ερευνώμενων, διαπιστώθηκε η χρησιμοποίηση ενός ευρύτερου φιλικού/οικογενειακού δικτύου το οποίο λειτουργεί σαν «δεξαμενή» εργατικού δυναμικού ανάλογα με τις ανάγκες της επιχείρησης και τις ανάγκες των εργαζομένων ανά εποχή. Το δίκτυο αυτό εξασφαλίζει για τους/τις εργοδότες/-ριες την αίσθηση της εμπιστοσύνης ως προς τα πρόσωπα των εργαζομένων, διαμορφώνοντας στους χώρους εργασίας σχέσεις τις οποίες οι ερευνώμενες βιώνουν με αμφιθυμία, ως οριακές ανάμεσα στο τυπικό [επαγγελματικό] και το άτυπο [φιλικό/ οικογενειακό]. Οι σχέσεις αυτές διαπλέκονται συχνά με μια έμφυλη αίσθηση ασφάλειας από τη μεριά τους απέναντι σε «κινδύνους» - υπαρκτούς και μη - παράγοντας με τον τρόπο αυτό έμφυλες αναπαραστάσεις σχέσεων εξουσίας σε κλίμακα πόλης και δημόσιας σφαίρας.

Η εργασιακή καθημερινότητα στους συγκεκριμένους χώρους οργανώνεται από τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες και κυρίως από τους τρόπους με τους οποίους αυτά επιτελούνται από τα διαφορετικά υποκείμενα - ατομικά και συλλογικά. Οι ρουτίνες των εργαζομένων ως σερβιτόρες συγκροτούνται βάσει του έμφυλου καταμερισμού εργασίας που κυριαρχεί στους χώρους και επαναλαμβάνονται μέσα από πρακτικές, κινήσεις, εκφράσεις και ομιλίες που παραπέμπουν σε έμφυλα κανονιστικά πρότυπα. Στη συνεχώς επανεπιβεβαιωτική επιτελεστικότητα τους τα πρότυπα αυτά υλικοποιούνται και παράγουν τα έμφυλα σώματα ως διανοήσιμα και κατανοητά εντός έμφυλων στερεοτυπικών ρόλων και σχέσεων εξουσίας.

Στο βαθμό που οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις σχέσεων σεξουαλικότητας, επιθυμίας και εξουσίας εξασφαλίζουν την επιχειρηματική επιτυχία των χώρων που αποτέλεσαν το πεδίο έρευνας, οι επικράτειες των πολιτισμικά διανοητών [ή μη] έμφυλων σωμάτων αποτελούν τα πλαίσια αξιολόγησης τους ως χρήσιμα και παραγωγικά. Όσο οι εργαζόμενες επιτελούν τα εργασιακά τους καθήκοντα κινητοποιούμενες από τα ρυθμιστικά πρότυπα της

έμφυλης ετεροκανονικότητας, η εργασία που συσσωρεύεται ως μεταβλητό κεφάλαιο στο στάδιο της παραγωγής συμπυκνώνει συμβολισμούς, νοήματα και αναπαραστάσεις που προσδίδουν στο τελικό προϊόν προς κατανάλωση - στη συνολική, με άλλα λόγια, εμπειρία που παράγεται στους συγκεκριμένους χώρους που εστιάσαμε - μεγαλύτερη αξία.

Η επιτελεσματικότητα του φύλου λειτουργεί στη συμβολική οικονομία και στις συγκεκριμένες παραγωγικές διαδικασίες ως ενσώματο κεφάλαιο που ιδιοποιείται από τους/τις εργοδότες/-ριες με άρρητους τρόπους. Στα πλαίσια αυτά, δεξιότητες και ικανότητες που οι εργαζόμενες έχουν αποκτήσει με διαφορετικούς τρόπους μέσα στο χρόνο, μέσω εργασιακής εμπειρίας, σπουδών, προσωπικών ενδιαφερόντων και δραστηριοτήτων, παρότι κεφαλαιοποιούνται στις παραγωγικές διαδικασίες, σε καμία περίπτωση δεν αναγνωρίζονται ως εργασιακά προσόντα. Οι εργαζόμενες αξιολογούνται ως «καλές στη δουλειά τους» όταν επιτελούν το φύλο τους «σωστά». Με τον τρόπο αυτό σωματοποιούνται ως έμφυλα υποκείμενα στους χώρους εργασίας *μέσα σε* αλλά και *ως* μια μήτρα έμφυλων σχέσεων, η οποία παγιώνει την ετεροκανονική ηγεμονία στη συγκρότηση αυτού που αξιολογείται ως βιώσιμο, αποδεκτό, χρήσιμο και παραγωγικό σώμα.

Τα πεδία της εργασίας διαμορφώνονται μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα σχέσεων και διαμορφώνουν σύνθετα καθεστάτα δύναμης και εξουσίας ενώ ταυτόχρονα αποτελούν την καθημερινότητα που διαμορφώνει τις ζωές των περισσότερων από εμάς που ζούμε και εργαζόμαστε στις πόλεις του δυτικού κόσμου. Για το λόγο αυτόν, αξίζει να ανιχνευθούν και να διερευνηθούν όλοι εκείνοι οι τρόποι με τους οποίους οι πρακτικές που λαμβάνουν χώρα στη μικρο-κλίμακα των χώρων εργασίας και στο μικρο-επίπεδο της καθημερινότητας τους, στο βαθμό που γίνονται αντιληπτές ως πραγματώσεις σημασιοδοτήσεων, αποτελούν στην ουσία πεδίο υλικοποίησης εξουσιαστικών σχέσεων και κανονιστικών ρυθμιστικών προτύπων στα σώματα αλλά και ταυτόχρονα, το προνομιακό πεδίο αντίστασης, διαπραγμάτευσης και ανατροπής των κυρίαρχων έμφυλων καθεστώτων.

Βιβλιογραφία

- Adkins, L. και B.Skeggs (επιμ.) (2005) **Feminism After Bourdieu**. Wiley-Blackwell.
- Αθανασίου, Α. (2006) «Εισαγωγή: Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το ‘δεύτερο κύμα’» στο Α. Αθανασίου (επιμ.), **Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική**. Αθήνα: νήσος.
- Αθανασίου, Α. (2007) **Ζωή στο όριο: Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική**. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Βαΐου, Ντ., N. Gregson, K. Simonsen (2002) «Πέρα από την αντιπαράθεση οικονομίας- κουλτούρας στην Ευρωπαϊκή συζήτηση για το χώρο», **Γεωγραφίες**, (4), σσ. 9-29.
- Βαΐου, Ντ. (επιμ.) (2007) **Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας**. Τελική έκθεση ερευνητικού προγράμματος, Πυθαγόρας ΙΙ, Αθήνα: ΕΜΠ - Σχολή Αρχιτεκτόνων-Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας.
- Βαΐου, Ντ. και Κ. Χατζημιχάλης (2012) **Ο χώρος στην αριστερή σκέψη**. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς – νήσος.
- Birke, L. (2004) «Σώμα και βιολογία» στο Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), **Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις**. Αθήνα: νήσος.
- Bradley, H. (1989) **Men’s Work, Women’s Work**. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1986) «The Forms of Capital», στο J. Richardson (επιμ.) **Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education**. New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. (2000 [1994]) **Πρακτικοί Λόγοι: Για τη θεωρία της δράσης**, μτφρ. Ρ.Τουτουτζή. Αθήνα: Πλέθρον.
- Bourdieu, P. (2006 [1980]) **Η αίσθηση της Πρακτικής**, μτφρ. Θ.Παραδέλλης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Butler, J. (2004) «Σώματα που έχουν σημασία: Σχετικά με τα όρια του ‘φύλου’ σε επίπεδο λόγου» στο Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), **Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις**. Αθήνα: νήσος.

Butler, J. (2006) «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: Δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία» στο Α. Αθανασίου (επιμ.), **Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική**. Αθήνα: νήσος.

Butler, J. (2008 [1993]) **Σώματα με σημασία**, μτφρ. Π. Μαρκέτου. Αθήνα: Εκκρεμές.

Δεληγκάρη, Ρ., Ε. Μακρή, Η. Μπαλά και Ρ. Μοσχούτη (2012) **Πετράλωνα - Η χωρική συνοχή μέσα από τάσεις μετάβασης: από την μεταποίηση στην αναψυχή**. Μεταπτυχιακή εργασία στο μάθημα Το Ζήτημα της Μεθοδολογίας και της Θεωρίας στο Σχεδιασμό του Χώρου, διδάσκουσα: Ε. Παναγιωτάτου, Δ.Π.Μ.Σ. Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου, κατεύθυνση Β: Πολεοδομία- Χωροταξία, ΕΜΠ.

Florida R. (2002) **The Rise of the Creative Class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life**. New York: Basic Books.

Harvey, D. (1973) **Social Justice and the City**. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Harvey, D. (2000) **Spaces of Hope**. Berkeley & Los Angeles: University of California.

Harvey, D. (2005) Ο χώρος ως λέξη- κλειδί, *Γεωγραφίες*, 10, σελ. 21-42.

Harvey, D. (2009 [1990]) **Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας: Διεύρυνση των απαρχών της πολιτισμικής αλλαγής**, μτφρ. Ε. Αστερίου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (1990) **Η κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της**. Αθήνα: Σάκκουλας.

Lefebvre, H. (1991 [1974]) **The Production of Space**, trans. D.Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell.

Λυδάκη, Α. (2001) **Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας**. Αθήνα: Καστανιώτη.

Μαρνελάκης, Γ. (2003) **Πώς να κατοικήσεις το Σώμα σου: Στενές Επαφές Φύλου, Σεξουαλικότητας και Χώρου**. Εισήγηση στην 1η Ελληνο-Βουλγαρική Συνάντηση με θέμα: «Πολιτική και Πολιτισμός στο Βαλκανικό χώρο: έμφυλες διαστάσεις και σύγχρονες προοπτικές», Συνδιοργάνωση ΔΠΠΣ «Φύλο και Ισότητα» και ΙΑΚΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, Ελλάδα.

Mason, J. (2003 [1996]) **Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας**, μτφρ. Ε.Δημητριάδου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Massey, D. (2001) **Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας**. Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ – Παπασωτηρίου.

McDowell, L. (1997) **Capital Culture**. Wiley- Blackwell.

McDowell, L. (2009) **Working Bodies: Interactive Service Employment and Workplace Identities**. Wiley- Blackwell.

Mulinari, P. (2012) **What is that little extra? Exploring the social norms of tipping**. Paper presented at ILPC 2012, στο http://www.ilpc.org.uk/Portals/56/ilpc2012-paperupload/ILPC2012paper-finalpaperilpc2012_20120326_101415.pdf (τελευταία επίσκεψη 1/4/14).

Phillips, A. (1983) **Hidden hands: Women and economic policies**. London: Pluto Press.

Sinclair, M. Th. (1991) «Women, work and skill: economic theories and feminist perspectives» στο N.Redclift και M.Th.Sinclair (επιμ.), **Working Women: International Perspectives on Labour and Gender Ideology**. London - N.York: Routledge.

Στρατηγάκη, Μ. (1996) **Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία**. Αθήνα: Ο Πολίτης.

Τσιώλης, Γ. (2006) **Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις: η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα**. Αθήνα: Κριτική.

Wolkowitz, C. (2006) **Bodies at Work**. London Thousand Oaks N.Delhi: Sage Publications.

Zukin, S. (1995) **The Cultures of Cities**. Oxford: Blackwell Publishers.

